

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3 **1927**
KUUES AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

P. BAUMAN / A. R. CEDERBERG / R. KLEIS
H. KRÜS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP / J. VASAR

SISU:

Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus. I.

N. Treumuth.

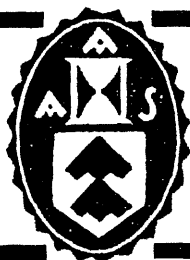
Lisandusi Rakvere ajaloole Rootsi aja lõpul. *O. Liiv.*

Hermann Bruiningk †. *O. Freymuth.*

École des chartes Pariisis. *Fr. Nineve.*

Varia.

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus.

I.

Põhjasõda on Baltimaade ajaloos üheks tähtsamaks pöördepunktiks, mille käsitlusel tekkivad ja tekkinud küsimused on saanud erihuvide ja eri vaidlussuunade tänuväärseks pinnaks. Seda ajajärku käsitlevat uurimistööd on suutnud mõjutada poliitilised päevaküsimused ja orientatsiooniprobleemid. Ning aktiivseist päevahuvidest rakendatud arvamisavaldused on pea igale uurimusele annud erilise värvingu.

Eriti on liialt vähe objektiivsust ja põhjalikkust seni veel valgunud mainitud ajajärgu üksiküsimuste uurimisse. Patkuli küsimus ongi üheks sääraseks spetsiaalprobleemiks, mille ümber uurimusi hulgana on keerlnud; kuid pea kõigis neis puudub „aja lepitus“, objektiivsus. Tundub sageli, nagu elaksime alles Patkuli-aegsete sündmuste keerises, nagu seisaks meile vastava ajajärgu eri meeolud ja närveerivad telgitagused septsused liialt lähedal selleks, et neid puudutada teaduslikuks uurimistööks vajalise rahulikkusega.

Põhjasõja keskpunktidenähtena vaadeldakse tavaliselt ikka ainult mõnd silmapaistvat kuju; nendeks on näit. Karl XII ja Patkul. On nähtud isikuid, lähtudes olgu erinevaist olgu sarnanevaist vaatepunkttest, kuid tagaplaanile on jäänud ajajärgu olusuhed, majanduslik, ühiskondlik jne. tagasein. Kuid nüüdisajal ei saa me enam rahulduda sellega, kui me lihtsalt, ilma kaugemate ringvaatlusteta, 1700. a. alganud sõjakuma põhjusena nimetaksime näiteks kas Peeter Suure või Patkuli.

Omaval ajal on seda aga ometi tehtud. E. V. Keskarhiivi rootsiaegsete arhivaalide hulgas on säilinud kirjakontsept, milles sakslaste äkilise kallaletungi ainuõige põhjusena mainitakse „tuntud Liivimaa Catilina, Patkuli,“ äraandlikke intriige. Patkuli suurimaks

sooviks olevat isamaa sõjaleekidesse kiskuda. Seda ei püüdvatki ta salata, sellest tunnistavat ta kiri oma emale ning ta avalikud kõnelused Võnnus. Nendest kõnelustest põlvnevat teated, et Patkul oma pagulasajal nii mõneski kuningakojas oma osavust ja jõudu on pingutanud Rootsi vastaseiks ässitusiks, kuid kusagil ei olevat ta leidnud nii suurt vastutulekut kui Poola kuninga juures, kes talle olevat lubanud mitte üksi kaitset, vaid sõjalisigi abijõude Liivimaa vallutamiseks¹⁾. See on ainult üks tüübiline näide, pealegi sündmuste kaasaega kuuluv, kuid sääraseid näiteid võiksime tuua hilisemastki ajast.

Patkuli küsimus, nagu eelpool juba mainitud, on eriliselt õrn ja põnevuserikas küsimus käsitledavast ajajärgust. Kaks eriorientatsioonilist uurijatelaagrit on suutnud seda küsimust „sõjakas päevapõnevuses“ hoida. Rootsi ning rootsimeelsete uurijate poolt on Patkulile ning tookordsele Liivi rüütelkonnale ette heidetud äraandlikku teotsemist. Patkul ja Liivi rüütelkond, ning ühtlasi nendemeelsed, on omakorda toonitanud seda, et Rootsi olevat õigusevastaselt toimetanud, rikkudes aadli privileege. Nende vastandlike arvamiste kõrval on hoopis tagaplaanile jäänud näit. küsimus aadli suhetest venelastele. Et siingi midagi oli tuha all hõõgumas, näitab Brandenburgi kuurvürsti salanõuniku Printzi aruanne oma Moskva reisist. Selles teab ta tõendada, et „durch gantz Liffland ist die noblesse dergestalt übel zufrieden, dass viele unter Jhnen mehr wünschen als befürchten einen Krieg und überzug von denen Moskowitern und wann man aus Jhnen eigenen discoursen urtheilen darff, so würden auff dem fall die meisten mehr dem feinde als ihrem Herrn dem König von Schweden anhangen“²⁾.

Tõepoolest, üht peab tunnustama — Patkul on mänginud toleage seis sündmusis juhtumusrikast ning tähtsat osa. Kuid vaevalt võiks väita, et ta oleks mingiks kinnistäheks olnud, mille ümber kõik tolle aja sündmusplaneedid keerlesid. Teame, et Patkul on esinenud rüütelkonna huvide eest. Seda on ta teinud enam kui keegi teine ta ajajärgul, olgugi et Põhja-sõja üks raskemaist ning keerukamaist eelküsimusist, mõisate reduktsioon, teda ennast ei puudutanud³⁾, küll aga põhjustas aadli ägeda, meeleheitliku võitluse. Patkul on olnud selle võitluse avalikuks eestvedajaks; tema kui juhi tähe all liiguvad kõik rüütelkonna eneseavaldused selles küsimuses. Edasi teame, et Patkul on mänginud teatavat osa Poola kuninga

¹⁾ E.V. Keskarihiiv (edaspidi lühendatult — E. V. K.), IV. 38. Vol. 1. Liivi kindralkuberneri-kantselei kontseptid, a. 1700 (aprillikuu kaustik, leht 49-52).

²⁾ Форстенъ, Бранденбургъ и Москва 1688—1700 (Журналъ Минист. Народн. Просв., 1905, November, lk. 81).

³⁾ Ernst Seraphim, Livländische Geschichte von der „Aufsegelung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich, II Band, Reval 1904, lk. 508.

August II-se sõjani viimises, kuigi ta selles vahest ainsaks põhjuseks ei olnud. Ja viimaks, kolmanda suurema järgu ta tegevustikus moodustab teotsemine ühes tsaar Peetriga.

Kui aga vähe lähemalt vaadelda neid järke, siis oleks ikkagi hoolimata kõigest raske väita, nagu oleks Patkul mänginud selles sündmustikus keskset osa.

Aadli ja Rootsi valitsuse võitluse üldine laad reduktsiooni küsimuses olenes küll teataval määral Patkulist, kuid ka Patkulita oleks see võitlus vahest sama äge olnud, kuigi võib-olla mitte nii hoogus. Samuti teame, et Augustil oli sõjakavatsusi Liivimaa suhtes juba enne, kui Patkul vastavas suunas asus teotsema¹⁾. Patkul on olnud küll „entreprise'i“ ihuks ja hingeks, kuid kogu sündmustiku eellugu oli juba kujunemas ja puhkemas, nii et olukorda võiksime võrrelda lumepalliga, mille allatõukamine mäeharjalt toob kaasa palli katastroofilise kiiruse ja ulatuse kasvu.

Ja kui vaadelda Patkuli teotsemist üheskoos Peeter Suurega, siis on meil küll raske otsustada, kes neist on olnud ideestiku õhutajaks, kes igapäiste, ajast ja sündmustist tingitud elunõuete ja tarvete lahendamajaks. Üks uurijaist, nimelt Alexander Brückner, on juhtinud tähelepanu asjaolule, et Patkuli tarvitatavus igaks küsimuseks seisis väljaspool kahtlust. Nõuandjana, „poliitilise suflöörina“ oli ta Augusti juures teotsenud, Peetri juures pidi ta kord nõu ja jõuga asja juures olema, nimelt nii sisereformide kui ka sõjapidamise seisukohalt vajaliste ohvitseride, kunstnikkude j. t. tõmbamises Vene teenistusse²⁾. Tõepoolest, Patkuli „juhtiv ja ideidloov“ talent kipub küll sääraseis igapäeva-askeldusis tagaplaanile jääma! Väga õieti märgib C. Mettig³⁾, et Patkuli on kord tõlgendatud märtrina, kord maaäraandjana, kuid mõlemad seisukohad näivad seniste allikmaterjalide põhjal enneaegsed ja liialdatud olevat.

Miks aga just Patkul tundus lahtipääsenud tormi keskpunktina? Sellele võib vastata ainult siis, kui arvestada tookordsete meeleoludega.

Aastad enne Põhjasõja puhkemist ei olnud kuigi rahulikud. Läheneva äikese aimamist võis õhustikus juba kaunis selgesti tunda. Eriti avaldus see kartuses venelaste eest. See Euroopa suurriik, alles nüüd täisikka jõudev, oli seni teguriks, millega ikka vaid pooleldi arvestati. Ja kui nüüd korraga seisti selle riigi poliitilise kaasakõnelemisea küpsuse lävel, siis võib juba arvata, milline rahutus valdas ta kõige

¹⁾ Vrdl. C. Hallendorff, Bidrag till det stora nordiska krigets förhistoria, lk. 98—118, Upsala 1897.

²⁾ Alexander Brückner, Peter der Grosse, Berlin 1899, lk. 386—387.

³⁾ Constantin Mettig, Johann Reinhold von Patkul, Nordische Rundschau, Zweiter Jahrgang, Band III, Reval 1885, lk. 38.

lähemaid naabreid, Eesti- ja Liivimaa kodanikke, samuti nende naabrite otsekoheseid valitsejaid. Tegelikult ongi venelaste kartmine enne Põhjasõja puhkemist Liivimaal väga märgatav olnud. Toome siinkohal ainult mõningaid huvitavamaid üksikandmeid ühe Balti uuriija järgi¹⁾. Juba 1697. a. liikusid jutud venelaste kallaletungimiskavatsusest. Ka Dahlberg tundis midagi ähvardavat ja kutsus Riia linna ettevaatusele ning kindlustuste kõvendamisele. Samal aastal jäeti Narva kindlustamiseks komandeeritud Soome väesalgad siia piiri kindlustamiseks Vene vastu. Nii valitses üldiselt kindlusetuse tunne. Bengt Oxenstjerna toonitas koguni, et Peeter kindlasti hakkab püüdma Läänemeremaid Vene külge liita. Samuti seletas krahv Stenbock riiginõukogus hoiatavalt, et tsaar, saksilased, poolakad ja Brandenburg ühemeelsed olevat. Nad saavat Rootsile kardetavaiks vaenlasiks. Säärane ärevus ulatus Rootsi piiridest kaugemalegi. 1698. a. kuulus Kopenhaagenis korraga, et venelased olevat Ingerimaale tunginud ja Narva ümber piiranud. Kahe aasta pärast kujunesidki lood täpsalt niiviisi. Samal aastal seletas ka Dahlberg, et juhul, kui Peeter türklastega rahu teeb, sattuvat Liivimaa tulle.

Järjekult näeme, et sõda oodati enam Vene kui Poola poolt; ainult Dahlberg oli ka viimase võimaluse suhtes väga tundelik. Ja kui nüüd sõda esmalt siiski Poola poolt puhkes, siis on arusaadav, miks ootamata üllatuse õhutajaks hakati pidama just ainult Patkuli, eriti Rootsi ametliku arvamise poolt.

Kuid pöördugem üldvaatlusist vähe kitsamale alale. Käesoleva kirjutise ülesandeks ei ole anda üldise ülevaate Patkuli tegevuse kohta ja selle hinnangu, vaid meid huvitab peamiselt n. n. Patkuli küsimus Riia konvendil juuni- ja juulikuus a. 1700.

Riia konvent juuni- ja juulikuus 1700. a. on tuntud, võiks öelda koguni kurikuulus, selle otsuse tõttu, mille Dahlberg rüütelkonnale „ette kirjutas“, ning mille sisuks üldiselt on rüütelkonna lahtiütlemine Patkulist. Õieti jaguneb kogu konvendi tegevus kahte suurde ossa — harutlused maakaitse j. t. küsimuste üle ning „Patkuli probleem“. Esimene osa konvendist ei kuulu käesoleva artikli raamidesse ning peab seepärast praegusel korral kõrvale jääma.

¹⁾ Arnold Feuerisen, *Russenfurcht in Livland und Schweden vor Ausbruch des grossen Nordischen Krieges*, Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1908. Vrdl. ka E. Olmer, *Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan*, Sv. Historisk Tidskrift 1903.

Konvendi kokkukutsumise patenti¹⁾ vaadeldes tekib otsekohe küsimus — kas oli Dahlbergil konventi kokku kutsudes juba mõningaid plaane Patkulist lahtiütlemise nõudmise esitamise suhtes. Patendis, mis antud, märgatagu seda, 24. mail 1700, mainitakse, et on üles kerkinud asjaolusid, mis riivavad maa head käekäiku ja julgeolekut. Sellest lausest võib küll välja lugeda kavatsust meid huvitava küsimuse suhtes, kuid meil oleks võimatu siiski seda oletust kuidagi sügavamalt põhjendada.

Igatahes oli Dahlbergil teada, et Patkuli (või, teiste sõnadega, Liivi aadli) ja August II-se vahel oli tehtud mingi „capitulation“. Teame, et juba 11. märtsil 1700 Melchior Martens on teatanud Dahlbergile Patkuli kõnelusist pastor Tempelmanni ja teistega²⁾. Dahlberg näitas küsimuse vastu otsekohe sügavat huvi. Paar päeva hiljemini, nimelt 14. märtsil 1700, on tema poolt dateeritud kolm kirja³⁾. Üks neist on saadetud Martensile. Selles tänab Dahlberg Martensit antud teadete eest, mis tõendavat Martensi truudust ja kohusetunnet kuninga vastu. Omal ajal ei jäävat säärase teguviisi talle tasumata. Saadud teadetest olevat tema, Dahlberg, juba järelduse teinud, otsustades pastor Tempelmannile kirjutada ning temalt vastust nõuda. Teine kiri ongi saadetud Tempelmannile. Selles mainib Dahlberg, tal olevat teada, et pastor mõne aja eest Johan Reinhold Patkuli poolt Võndu olevat nõutud ning et tal temaga olevat olnud jutuajamine. Kuna pastor seni vastavat teadet sellest pole saatnud, siis ei võidavat loobuda nõudest, et ta saadaks kõige lähemal ajal üksikasjalise ja põhjaliku kirjelduse kõigest sellest, mis säärase jutuajamise kestes on kõneldud või tehtud. Kõrvalmärkena olgu tähendatud, et see kiri paistab silma oma ametlikult valju tooniga, kuna meie sedasama ei või öelda samal päeval dateeritud kolmandast kirjast, mis adresseeritud Helme pastorile, Erasmus Pegaule⁴⁾. Sellest pastorist kõneleb Dahlbergi kiri õige kiitvalt. Pastori truudust kuninga ja isamaa vastu tõendavat

¹⁾ Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente, gesammelt von C. F. W. Goldmann, Jahrgang 1696—1703.

²⁾ Anton Buchholtz, Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls, Riga 1893, lk. 234—235. Sama teose järgmistel lehekülgedel leidub „Pastor Tempelmanns Bericht an Graf Dahlbergh. Papendorf d. 19. März 1700“.

³⁾ E. V. K. IV. 38. Vol. 1. Kontseptid a. 1700.

⁴⁾ „Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland. Drittes Heft. Lebensnachrichten von den livländischen Predigern, mit litterarischen Nachrichten. Zweiter Theil, Mitau 1851“ teab tõendada, et Erasmus Pegau sai pastoriks Helmesse 1689. a. algusel. 1702. a. augustis on ta põgenenud Tallinnasse, sest vaenlaste poolt oli kihelkond täiesti rüüstatud ja kirik põletatud. Kuid 1703. a. ja 1709. a. oktoobris on Pegau jälle Helmes olnud. Surnud on ta 1724. a. jaanuaris.

kõige paremini see, et ta mitte üksnes väljaantud plakaate omas koguduses pole keeldunud avaldamast, vaid tema algatusel olevat koguni niikaugele jõutud, et võidakse kokku koguda tüse meeskond kuninglike väeosadega ühinemiseks. Kirja lõpus leidub huvitav põige ka meid siinkohal huvitavaks küsimuseks: kui pastoril leiduks mingi teade Patkuli Võnnus viibimise või sealt lahkumise kohta, siis olgu ta nii lahke ning saatku need teated Riiga. Kas Pegau seda on teinud ning kas ja milliseid sõnumeid ta vastuses leidis, seda pole kahjuks teada nende ridade kirjutajale, sest tal ei õnnestunud leida Pegau vastust ülalrefereeritud Dahlbergi kirjale. Igatahes aga näitab Dahlbergi kiri Pegaule, et Dahlberg on küsimusest huvitatud mitte ainult ühenduses Tempelmanni jutuaJamisega.

19. märtsil 1700 järgneb pastor Tempelmanni kiri Dahlbergile, milles juba leidub nii mõningaid otsekoheseid ja huvitavaid andmeid. Kirjas toonitatakse, et Patkul olevat oma jutuaJamisel kõnelenud Liivimaa Poola alla saamise vajadusest. Selle „vajaduse“ põhjustena nimetatakse, mis meid veel hiljemini huvitab, et ei olevat kinni peetud Oliva rahulepingust, samuti olevat maa oma vabaduse kaotanud. Seejuures on Patkul Tempelmannile näidanud kapitulatsiooni-kirja koopiat ja sellest ühe osa ette lugenud. Etteloetud osas rõhutatakse, et Poola kuningas lubavat Liivi rüütelkonnale kõik privileegid, regaaliad jne. alale jätta ning et rüütelkonnale jäävat täielik iseseisvus nii hariduslikes kui ka poliitilises küsimusis.

See Tempelmanni kiri tuli Dahlbergile igatahes võrdlemisi ruttu ning sisuliselt soovitud täpsusega. 22. märtsil 1700 teatab Dahlberg sellest Melchior Martensile ¹⁾, kirjutades, et nõutud vastus saadud, ning korraldades, et Martens viiks Tempelmannile vastuse. Seega näib Martens Dahlbergi ja Tempelmanni vahel loo üksikasjadest informeeritud „kirjakandjana“ esinevat. Mainitud kirjas Tempelmannile, mis saadetud samuti 22. märtsil 1700²⁾, on Dahlbergi toon seekord hoopis teine. Ta teatab relatsiooni kättesaamisest ning tänab pastorit selle eest. Samuti loodab ta, et pastor jääb endiselt püsima oma truuduse, ameti ja koguduse juurde. Nagu teada põgenesid paljud õpetajad tookord sõjatondi hirmul kogudustest, milline asjaolu Dahlbergile muidugi meeldida ei tohtinud ega võinud.

Eeltoodud ridadest võime väga otseselt järeldada, et Dahlbergil oli enne patendi väljaandmist teada nii kapitulatsioon kui ka Patkuli õhutused ning ahvatlused selle abil. Pealegi tuleb veel arvesse võtta,

¹⁾ E. V. K. IV. 38. Vol. 1. Kontseptid 1700. a. (An Mr Martens weg. P. Tempelmans).

²⁾ Ibid. (An Pastor Tempelman, d. 22 Martii 1700).

et eelmainitud Melchior Martensi teadaandes on nimetatud Patkuli kokkupuutumine ka teistega, peale Tempelmanni. Kuid mitte ainult see teade ei informeerinud Dahlbergi liivimaalaste suhetest Patkuliga. Samasuunalisi teateid toob Sesswegeni pastori Neudahli kiri Dahlbergile¹⁾. Selles äratub peamiselt tähelepanu major Klodti ning ta poegade seikluste kirjeldamine. Major Klodti mõlemad vanemad pojad reisivad kord ära, kord tagasi, kord Kuramaale, kord Eestimaale. Ka major Klodt ise olevat kord omast kodust lahkunud, teatades, et temal olevat toiminguid kindralkuberneriiga, kuid pärast majori tagasitulekut tulnud avalikuks, et tal tegu olnud koguni teise isikuga. Kuid — mis meid siinkohal kõige enam huvitab — 3. märtsil jutustanud majoriproua rittmeister Tiesenhuseni prouale kirikus, et neil olevat mingi kiri Patkulilt, samuti kaitsekiri. Sedasama olevat teadnud jutustada rätsepp pastoraadis, kes pealegi kõnelenud veel mingist saadiku läkitamisest saksilaste väelaagrisse.

Kõik see lubab arvata, et Dahlbergil võisid kavatsused olla selle küsimuse kõne alla võtmiseks konvendil. Kuid, nagu juba ülal nimetatud, rajaneb säärane arvamine ainult oletusele. Dahlbergil oli tolkorral tarvis kõike muud, peale dissonantside rüütelkonnaga. Ta vajab päralejõudnud Otto Vellingki vägedele varustust, ning selle saamine ja määr pidi otsustatama konvendil. Vaidlematult oli Dahlbergil teada kuninga soov, et siinseile vägedele muretsetaks tarvilik arv hobuseid ja toidumoonna siinseist linnadest ning maalt. Samas mõttes on sõnastatud Otto Vellingki kiri Dahlbergile peakorterist, Dröhlinghofist, 30. mail 1700²⁾. Selles lausutakse sõna-sõnalt: „Euer Excell ist vorhin bereits bekandt, welchergestalt ihro Königl: May: ^t allergnädigster wille dahin gehet, dasz für dero allhier stehende armee der unterhalt und die nötige Subsistence aus dem lande und denen Städten hieselbst soll beygeschaffet werden“. Edasi rõhutatakse, et kuigi Dahlbergi poolt juba vastavad korraldused tehtud, siiski minevat veel tükk aega, kuni tarvilikud vahendid kogunevad, ning püütakse selgitada, kuidas asja vahepeal korraldada.

Järjelikult teadis Dahlberg kuninga soovi, ning selle läbiviimise edukuse kindlustamiseks arvas ta kõige kohasemaks abinõuks olevat konvendi. Nii ei ole konvendi kokkukutsumine põhjustatud Patkuli küsimuse läbi.

Tõuge Patkuli küsimuse kõne alla võtmiseks tuli väljastpoolt. Stokholmi kuninglik kantsleikolleegium oli Dahlbergile 29. mail 1700

1) E. V. K. XX. 19. Liivi pastorite kirjad kubermanguvalitsusele 1700—1708.

2) E. V. K. XX. 17. Otto Vellingki kirjad Dahlbergile a. 1700.

(järjelikult peale patendi avaldamist — patent avaldati teatavasti 24. mail 1700) saatnud Breslaust 22. mail (u. k. j.) dateeritud Wachschlageri kirja¹⁾. Kirjas nimetab Wachschlager, tal olevat uuemaid ning kindlaid teateid Varssavist, et Patkul seal teotsevat senaatoritele ja kardinalile ette maalides kasusid, mida võib saada Liivimaa tagasivallutamisest. Kindla asitõendusena esitavat ta nende aadlike ja Riia linna kodanikkude nimekirja ja volituse, kes temaga selles „ilusas ettevõttes“ ühemeelsed olevat. Iga senaator pidavat Riia raelt ja kodanikelt teatava „gratial'i“ saama, mis kogusummas õige märgatava summa moodustavat²⁾).

Selle kirja sisu teatades tegi kantseleikolleegium Dahlbergile ülesandeks seda aadlile ja kodanikkonnale teada anda ning neilt vastus nõuda. Nii näeme, et otsekohene algatus küsimuse kõne alla võtmiseks on tulnud kuninglikult kantseleikolleegiumilt. Kuni meil varasemaid Dahlbergi vastavaid avaldusi (kui neid selles küsimuses üldse leidub) teada pole, peame jääma viimatinimetatud fakti juurde ja uskuma, et konventi kokkukutsudes pole Dahlberg otsekoheselt kavatsenud seda Patkuli küsimuse lahendamise kohaks teha. Ilmsikstulnud asjaolud aga sundisid teda selleks. Lahendamatuks jääb käesoleva kirjutise piirides materjalide puudusel küsimus sellest, kuidas suhtus Dahlberg pastor Tempelmanni teadaandes, samuti Melchior Martensi kirjutises leiduvaile sõnumeile ning milliseid reaalseid samme ta selles suhtes kavatses ette võtta.

Nüüd ei saa me aga kõrvale jätta küsimust sellest, kuidas on siis õieti lugu nimetatud „kapitulatsiooniga“.

Teame, et kuningas Augusti seisukord Poolas kuigi roosiline ei olnud. Ta rippus tugevasti Poola aadlike võimust; see polnud, teadagi, ta meele järele, ent puhastust olukorra õhkkonnas võis tuua

¹⁾ B u c h h o l t z , Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls, lk. 157.

²⁾ Et vastavat kantseleikolleegiumi kirja käepärast pole, siis tsiteeritagu siinkohal, kuidas Dahlberg ise refereerib seda kirja (vt. E. V. K. IV. 38. Vol. 1. Kontseptid 1700. a. Ad Senat. Rig. wegen Patkulsz. Riga d. 21 Juny 1700): Kuningale on saabunud teated „dasz der Eyd-, Pflicht und Treulose Verrähter Johann Reinh. Patkul unter andern am Pohnischen Hoffe öffentl. ausgebracht, dasz Er eine Liste u. avthentique Vollmacht vorwiese derjenigen vom Adel und Bürgerschafft ausz Riga die mit Ihnen in dieser Entreprise d' Intelligence seyn sollen, insonderheit aber, dasz Er mehr alsz die helffte oder zum wenigsten so viel vom Raht und Bürgerschafft angebe, die einem jeden von denen Pohnischen Senatoren die zu Ihrer freyheit contribuiren wurden, ein gewisses ansehnliches gratial, so eine grosze Summa austragen soll, versprochen, wie denn beygefügt Extract oder Transsumpt E. E. Raht solches mit mehren Umständen vorstellen wird“.

ainult sõda¹⁾). Pealegi oli viimane väljavaade väga meelitav — sõja kaudu oleks võimalik olnud võita (muidugi hea õnne korral!) mitte ainult au, vaid ka kuningavõimu kindlustust. Tõuked sõjasepitsusteks Liivimaa (teiste sõnadega — Rootsi) vastu algavad teatavasti juba Rava koosolekust²⁾). Samal ajal astub Patkul tegevusse ja tema poolt Augustiga tehtud „capitulation“ on just kuningavõimu kindlustamise mõttega läbi imbunud. Liivi pidi jääma võrratult enam Saksile kui Poolale alluvaks. Saksi kuurvürstil (seekord Augustil, edaspidi ka järglasil) pidi õigus olema end tiitlis nimetada Liivi hertsogiks³⁾). Nii sõnastatud kapitulatsiooni lisa lubab meid kohe seletada ühe keerdküsimuse.

Schirren toob ette⁴⁾, et Rootsi valitsuse alla saamisest alates olnud kaks inimiga väga õnnelikult möödunud, põldude arv suurenenud, kaubandus olnud õitsemas, kõigiti võidud rahulduda: „mälestus hirmsatest Poola aegadest oli kadunud“. Nüüd aga, uute ebameeldivuste (reduktsiooni!) esilekerkimisel, pöördui jälle Poola poole! Säärase aktsiooni puhul ei võinud mälestus „hirmsatest aegadest“ jääda unustatuks ja nii seletubki, miks ei soovita kuuluda ainult Poola kuninga alla, kuigi Poolas valitsev suurnikkude vabadus väga külgetõmbavana oleks võinud näida ja pidigi näima. „Mälestus hirmsatest aegadest“ ja Augusti mured ning hool oma võimu kindlustamise eest on viinud kapitulatsiooni lisani.

„Capitulation“ ise, mis toimus 24. augustil 1699⁵⁾, sisaldab

1) F. F. Carlson, Geschichte Schwedens, Sechster Band, Gotha 1887, lk. 74.

2) Carlson, op. cit., lk. 76.

3) Kapitulatsiooni lisa vt. Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands herausgegeben von Dr. F. G. v. Bunge und Dr. C. J. A. Paucker, Band VII, Reval 1854, lk. 21—24.

4) Carl Schirren, Charaktere und Menschheitsprobleme, Eine Sammlung öffentlicher Vorträge, Kiel 1912, lk. 194.

5) Kapitulatsiooni ja selle juude kuuluvate salajaste artiklite tekst on avaldatud Dresdeni arhiivis leiduvate originaaldokumentide põhjal Hallendorffi nimetatud töös lk. 159—169. Vrdl. ka v. Bunge, Archiv VII, lk. 10—24. — Ainult mõni päev enne kapitulatsiooni toimumist, nimelt 19. augustil, esitas Patkul Augustile palvekirja, et teda, Patkulit, „allergnädigst in Dero publicquen Protection auf und anzunehmen, und mit einem formlichen Protectoriale . . . zu versehen“. Lõpuks mainib Patkul: „ . . . mein Absehen ist, nicht anders, denn nur mein Leben in Privatiren; an einem etwa mir anständigen unter Ew. K. M. hohen Botmäszigkeit stehendem Orte, zuzubringen . . .“ (kuid samal ajal on tal kapitulatsioon juba valmimas!). Otse üllatavalt ruttu järgnes Augusti vastus: juba 20. augustil 1699 annab August teatavaks Patkulile ja kõigile Patkuli kohta „ . . . so haben wir demselben hiermit und in Kraft dieses Unseres offenen untersiegelten Briefes, Unsere speciale Protection und Schutz, in bester und beständigsten Form und Rechtsart gnädigst zustehen

selleks liialt üksikasju, et seda siinkohal pikemalt puudutada. Nimetagem ainult mõned iseloomulikumat punktid. Liivi hertsogkonna rüütelkond töötas igaveseks ajaks kuninga ja Poola alla jääda (kuid võrreldagu kapitulatsiooni täiesti salajana kinnitatud lisa!) ning kohustustes ettenähtud juhtudel viimase truu pooldajana esineda. Edasi töötas rüütelkond maad Moskva ja rootslaste vastu kindlustada, järjekult olla Poolale ja Leedule barjeeriks. Samuti kohustus rüütelkond kindlustused varustama kohaste isikute, juhtide ning varustusega. Maakaitseks lubas rüütelkond anda 5000 jalameest ja 600 ratsanikku. Ka võis küsimuse alla tulla regulaarne maamiilit. Koolid pidid jääma rüütelkonna hoole alla. Privileegid kinnitati. Piirid vastu Kura hertsogkonda jäid endisteks. Rüütelkonnale lubati asutada „Ritterbank“. Riia linn pidi jääma rüütelkonna ülevõimu alla (selles tuleb küll avalikuks aastasadu kestnud võitlus Riia linna ja aadli vahel!). „*Status Provinciae*“ pidi püsima igal alal endisena. Kõigist neist prerogatiivist ja benefiitsiumest pidid osa saama ka Eesti- ja Saaremaa ühes nende juurde kuuluvate maaosadega. Kõik loendamata jäänud õigused tunnustati maksvaks, tühistati aga need, mis olid kapitulatsiooni artiklitega vastolus.

Veel kord tuleb toonitada, et eriti huvitavana esineb selles kapitulatsioonis küsimus Riia linnast. Mõningate märgetega tuleb sellest allpool veel kõnelda.

Üks on meile kogu sellest kapitulatsiooni-probleemist vastuvaidlematult selge: Patkul, toimides Liivi rüütelkonna nimel, omas selleks rüütelkonnalt volituse ja heakskiidu¹⁾. Selleks on meil nii mõningaid tõendusi ürikute publikatsioonide näol. Vaadeldgem neid.

28. veebruaril 1699 on Riist Patkulile rüütelkonna esindajate poolt antud instruksioon, mis moodustab otsekohe volituse ja eeskirja kapitulatsiooni tegemisele ja selle punktide formuleerimisele²⁾.

und gönnen wollen, wie Wir ihn dann in Unsern Schutz auf- und annehmen . . . “ A. F. B ü s c h i n g, Magazin, Funfzehnter Theil, lk. 294—296. — Loomulikult ei võinud see avaldus ka Rootsile märkamatuks jääda.

1) Was wollte Reinhold Patkul, Inland, 26. Jahrgang, 1861, nr. 40, veerg 618.

2) Instruksioon on toodud artiklis „Was wollte Reinhold Patkul“, Inland, 1861, nr. 42, veerg 648. See instruksioon tundub mingi sideme loomisena rüütelkonna ja Augusti vahel Patkuli kaudu. Kuidas Patkul omakorda mingit sidet püüdis luua Augusti ja rüütelkonna vahel, sellest annab muuseum tunnistust näit. üks ta märgukirjadest Augustile (vt. A. F. B ü s c h i n g, Magazin, Funfzehnter Theil, lk. 283—284). Enne kui ette võtta enterprise, tuleks küsimuse all olevate maade seisustega (kas siin ka teisi seisuseid peale aadli mõeldakse, on väga küsitav) *pacta subiectionis* teha. Samuti olla väga soovitatav, et August võtaks liivimaalasi oma armeesse teenistusse. Sest kui Liivimaal ning Liivi linnades nähtakse oma kaasvendi selles „ettevõttes“ kaasa töötavat, „dann . . . wird es bey Ihnen die Impression machen, dasz es angesehen sey sie zu

Kahte punkti tuleb sellest eriti tähele panna. Esiteks on instruksioonis väga rõhutatud usu- ja kirikuvabadus, kapitulatsiooni kohta meie seda toonitada ei või. Teiseks avaldatakse soovi, et ei korduks sama rahulolematuste seeria Poola vastu, nagu see aset leidis Poola valitsuse ajal peale orduriigi langemise. Patkul ja August II, olles mõlemad sellest omamoodi huvitatud, on selle punkti nii tõlgendanud, et Liivi hertsogkond kuulub enam Saksi kui Poola valitseja alla, kuigi kapitulatsioon ja instruksioon Poolale allumisest kõnelevad.

Ühenduses rüütelkonna äsja mainitud instruksiooniga Patkulile oleks kohane lühidalt puudutada selle saamislugu valgustavaid üksikdokumente.

Ühel ajal instruksiooniga, nimelt 28. veebruaril 1699, on kirjutatud rüütelkonna salakoosoleku poolt, kui nii võiks öelda, kiri Patkulile. Väga huvitavana tundub selles kirjas¹⁾ teade, et rüütelkond oleks küll muidu isiklikult saadiku saatnud kindral Flemmingi juurde, kuid seda ei saadavat teha: neid, s. t. rüütelkonna esindajaid (kuid laiendatult võiksimise öelda — rüütelkonda²⁾), väikesed erandid on ju ikka võimalikud), valvatavat mitte üksi „omal maal“, vaid ka väljaspool. Koosolekule olevat nad siiski kogunud, hoolimata väga suurest hädaohust.

Nii võime konstateerida (sest mainitud allika teade ei ärata kahtlust), et Rootsi kesk- ja kohapealsed võimud ei usaldanud rüütelkondlasi juba 1699. aasta algusel. Säärasel juhul võib kergesti oletada, et närvitsemiste ja kahtlustuste õhkkond juba õige tihe pidi olema.

Samuti tuleb erilist tähelepanu pöörda lausele: „Dies ganze Werk ist nur anjetzo unter 12 getreuen Patrioten in deliberation gezogen worden“. Kes nende kaheteistkümmene hulka kuuluvad, pole meil kuigi raske ära arvata. Kindlasti kuulusid nende hulka parun L. G.

liberiren und nicht zu subjuguiren. Welches gar herrliche Effekte thun, und unglücklich viel Difficultäten enleviren wird“. Lõpuks järgneb väga märkamisväärne hoiatus, mida meil vahest veel allpoolgi kasutada tuleb: „Aber allen denen, die in diesem Werke negotiiren, musz gar hart eingebunden werden diese Regul: *nesciat sinistra quid faciat dextra*“. Kas Patkul nende sidemete sõlmimise juures ühtlasi juhitud oli ettevaatusest ja juhtivate kohtade liivimaalaste käes hoidmise püüdest, see on käsiteldava teemi seisukohast juba kõrvalisem küsimus.

¹⁾ A. F. Büsching, Magazin, Fünfzehnter Theil, lk. 292—293.

²⁾ Ei saa väita, et kogu rüütelkond oleks olnud teadlik Patkuli ning ta lähimate kaastegelaste salasepitsustest. Kuid nende meelsus on näiliselt küll ühtlane kogu rüütelkonna meelsusega. Pealegi oli Patkuli hüüdsõnaks, nagu juba eelpool esitatud, „*nesciat sinistra quid faciat dextra*“ — järjekult soovis ta, et isegi kõik mõtteosalised ärgu olgu kavatsusse pühendatud. Nii võiksimise neid „12 patriooti“ ikkagi pidada kogu rüütelkonna esindajaiks.

Budberg ja teised temataolised mehed¹⁾. Sama kirja P. S.-is rõhutatakse vajadust kõik selle väga salajana hoida, et asi ei saaks enneaegselt avalikuks. Samuti avaldatakse soovi, et kirjad ära põletataks, ja toonitatakse, et enam kirju ning konverentse oodata ei tule, et mitte kogu lugu avalikuks ei tuleks või vähemalt selleks, et kahtlustusi ei tekiks.

Kui vähe tähelepanelikumalt peatuda eelrefereeritud kirja sisu juures, siis tekib küll küsimus sellest, kuidas siis õieti oli lugu rüütelkondlaste kahtlustamisega.

Võiksime uskuda, et kirjas õige informeerimise mõttes kahtlustamist suuremana ei kujutatud, kui see tegelikult oli. Suuremana kujutamine oleks teatud määral mõttetutu olnud: Patkul vajab õiget informatsiooni, sest sellest võis ning pidi rippuma ta teotsemise laad. Kirjas on teatatud, et nemad, s. t. koosviibivad rüütelkonna esindajad ja truud patrioodid, seisavad kahtluse all, nii kodu- kui välismaal. Loomulikult peab nende hulka siis ka Budberg kuuluma. Ja siin seisame ühe väga keerulise küsimuse ees — millist osa mängis Budberg kogu selles sündmustikus?

Patkul teotses, olgu salaja või avalikult, ikka ühes suunas, ikka sama ägeduse ja hooga. Missugused plaanid tal olid, selle kohta ei võinud kahtlusi tekkida. Selles mõttes on Patkul otsejooneline teotseja. Budbergist aga ei või me seda öelda. Väliseltki juba näib asi nii olevat, et Budberg teotses koguni kahes suunas.

Vaadeldgem lähemalt üht järku ta tegevusest²⁾. 1690. a. käisid Patkul ja Budberg Karl XI juures, selleks, „et nõutada maaõiguste ja privileegide säilitamist“. Teatavasti ei läinud see ülesanne neil korda. 1693. a. olid aga asjaolud juba teise pöörde võtnud. Budberg, Vietinghoff ja Mengden kutsuti Stokholmi vastust andma kindralkuberner Hastferile teravas toonis esitatud palvekirja asjus, „mis sisaldas kaebusi reduk-

1) Et Budberg nende hulgas oli, see väide võiks ju vähemalt lahkarmavisi ja vaidlusi esile kutsuda. Kuid seejuures peab arvestama ka järgmiste kaalutlustega. Esiteks olevat soovitud isiklikult Flemmingi poole pöörduda, kahtlustamiste ärahoidmiseks aga ei saadavat seda teha. Samal päeval kirjutab aga Budberg Flemmingile kirja, millest tuleb allpool veel kõnet. Teiseks rõhutatakse samuti rüütelkonna esindajate kirjas, et Flemmingist kõneldavat „meie hulgas“ palju head. Selle hea väljendab aga oma kirja kaudu Budberg. Kolmandaks oleks Flemmingi juurde saadetud võimaluse korral üks landraatidest. Et see osutus võimatuks, siis kirjutatakse üks landraatidest, Budberg, Flemmingile kirja. Järjekult on üsna tõenäoline, et Budberg kuulus mainitud „12 patrioodi“ hulka.

2) Eesti Biograafiline Leksikon I, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused II, K./Ü. Loodus, Tartus 1926, lk. 61-62. Vrdl. A. R. Cederbergi artiklit Budbergi üle, Svenskt Biografiskt Lexikon, VI, lk. 642-647.

tsiooni teostamisel tekkinud väärnähtuste üle“. 2. detsembril 1694 mõisteti maanõunikud „majasteedi haavamises“ süüdlaseks ja surma. Otsus muudeti küll ümber vangistuseks ja 1697. a. vabastati maanõunikud kuninga otsuse põhjal. On väga arusaadav, et vabastamine ei võinud sündida enne, kui vangis peetavad, nende hulgas eriti Budberg, olid lubaduse annud oma poliitilisi võitlussuundi muuta. Ja varsti näemegi, et Budberg on suutnud usaldust, kui seda sellena võib võtta, võita, ning „1699. ning 1700. a. kindr.-kub. Dahlbergi poolt kokkukutsutud Liivimaa seisuste esindajate koosolekuil oli Budberg tegev aadi ja maaomanikkude saadikute juhina“¹⁾.

Järjekult võiks vahet teha kolme ajajärgu vahel: 1) Budbergit ja ta kaaslasti kahtlustatakse Rootsi kesk- ja kohapealsete võimude poolt, 2) Budberg leiab usaldust ja määratakse kaks korda järjest konventide juhiks, 3) Budberg on ühenduses Rootsi vaenlastega. Ja kõige selle juures — „kuivõrt Budberg osa võttis Patkuli äraandlikkude kavatsuste teostamisest, on teadmata“²⁾“. Tõepoolest, kõik see esitab küll säärase umbsõlme, mille lahendamiseks vaja läheb väga palju materjali ning mille suhtes väga ettevaatlikult tuleb toimida. Igatahes on kindel, et nii mõneski küsimuses tuleb raskuspunkt Patkulilt Budbergile nihutada. Kindlasti annaks Budbergi küsimuse lahendamine asjale õige palju uut juurde ning näitaks mõndagi asja uues, ümberhinnanguile sundivas valguses.

Kuid ühtlasi peaks arusaadav olema, et käesolev kirjutis ei saa olla selleks lahendamiskatseks; küll aga võime siinkohal heita pilgu Budbergi teotsemisele 1700. a. juuni ja juuli konvendil Patkuli küsimuse harutamise puhul. Enne vahest olgu siiski juurde lisatud veel mõni joon, mis puudutab eelpool mainitud asjaolusid.

Äsja mainitud instruksioon omab niivõrra üldise iseloomu, et raske oleks sellest üksikisikute kohta mõningaid andmeid tuua. Ka Budbergi suhtes ei võiks me sellest midagi järeldada, kui meil samast päevast, 28. veebruarist 1699, ei oleks kasutada veel kolmas dokument — Budbergi kiri Flemmingile³⁾). Selles avaldatakse otsekoheselt lootusi, et Flemming „Zu dem Werke unser Erlösung“ oma abi ei keela. Ühes ei saa meie seda kirja lugedes kahelda — kiri on kirjutatud Flemmingile väga meelitas toonis. Edasi teame, et Dahlbergil olid teated Patkuli õhutusist Liivimaal kapitulatsiooni abil juba Tempelmanni kirjast saadik. Mainitakse ju Melchior Martensi kirjas teatavasti, et

1) Eesti Biograafiline Leksikon I, lk. 62.

2) Ibid.

3) Ernestus Adolfus Herrmann, Quae fuerint Patkulii partes ineunte bello septentrionali, Dissertatio, Die XXIII M. Octobris A.MDCCCXLVII, Jena, lk. 20—21.

Patkul on kokku puutunud Tempelmanni ja teistega. Nii on raske oletada, nagu oleks Dahlberg võinud arvata, et mõningad rüütelkonnast kapitulatsioonist midagi ei tea. Kui aga säärane arvamine oli, mille põhjenduseks allkirjutanu teades ei leidu materjali, siis tekib küsimus, kas Dahlberg kuidagi püüdis Budbergilt teada saada ta vaateid mainitud küsimuses. Üks aga näib pea kindel olevat, nimelt et määrates Budbergi konvendi juhatajaks on Dahlberg vastutulelikult talitanud, nagu see joon üldse ta tegevust iseloomustab: „kindralkubernerina püüdis ta talitada pehmema käega kui ta eelkäija, kuid kandis ühtlasi suurt hoolt Liivimaa olude eest¹⁾).

Asugem nüüd vaatlema Budbergi teotsemist konvendil Patkuli küsimuses.

Budbergi tegevus algab õieti 19. juunil, mil ta teatab, et ta olevat jälle juhatajaks määratud ning et tal on esitada mõningad punktid rüütelkonnale ja ühtlasi teistele konvendi liikmeile²⁾. Paistab silma, et konvendil Budberg talitab rüütelkonnaga täiesti üksmeelselt. Kuid ühtlasi näib, et ta on mõistnud Patkulist lahtiütlemise paratamatust. 28. juunil, kui vaidlused mainitud akti üle on kõige kibedamas hoos, kusjuures (iseenesest huvitav fakt!) vaidlustes ilmneb kaks voolu, hääletamistel aga üksainus, paneb Budberg küsimuse kohe hääletusele³⁾. Järgmisel päeval palub ja saab Budberg kindralkubernerilt audientsi. Rüütelkonna seletus antakse Dahlbergile üle, kes lubab sellega tutvuda ja siis avaldada oma arvamise. Budberg aga vastab, et säärastel rasketel aegadel olevat väga raske kaua püsida nii kallis kohas⁴⁾, kuna juba olevat hea tükk aega siin, s. t. Riias, viibitud. Pealegi olevat mitmed juba eelmisel päeval ära sõitnud, kartes, et neid siin veel kauemaks ajaks kinni hoitakse. See avaldus teeb Dählbergi väga vihaseks, ning kohe nimetab ta niisuguse toimingu sõnakuulmatuseks. Ta nõudvat kõik konvendi liikmed⁵⁾ tagasi, vastasel korral „wolte er sie holen lassen“. Ühtlasi seab ta eeskujuks linna ja koda-

1) Eesti Biograafiline Leksikon I, lk. 69.

2) Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711, herausgegeben von C. Schirren, Dorpat 1865, lk. 261.

3) C. Schirren, Recesse, lk. 273.

4) Et konvendile tulejais mõte võis tekkida, et neid Riias kaua ei peeta, selleks oli põhjuse annud konvendi kokkukutsumise patendi lõpposa, kus mainitakse, et konvendil viibijaile võimaldatakse õige pea sealt ka lahkuda.

5) Konvendile ei ilmunud mitte kõik kokkukutsutud. Ärajäämise põhjuste illustreerimiseks olgu siin esitatud väike näide. Adolph von Schwengelm teatab 13. juunil Tartust, et ta oleks konvendile küll meeleldi ilmunud, kuid selleks puuduvat võimalus: maad olevat vähe, rent suur. Palub konvendilt ärajäämist andestada. E. V. K. XX. 20. Mitmesuguste isikute kirjad kindr.-kub. Dahlbergile a. 1700.

nikkonna, kes selles küsimuses toimetavat nagu tublid kodanikud, soovides oma seletust koguni trükis välja anda. Selle teadaande järel tuleb Budbergi sõnades opositsioonivaim kõige selgemini nähtavale. Ta teatab, et linna raes leiduvat palju „õpetatud päid“, kes säärase otsuse valmistamisega võivat hakkama saada, rüütelkonnale aga käivat see üle jõu. Ta loodab, et Dahlberg rahuldub juba esitatud seletusega¹⁾.

Nendest sõnadest ilmneb selgesti, et rüütelkond rohkem järelandlik ei soovinud olla, kuigi vahe seisis ainult Patkuli nime mainimises. Dahlberg aga loomulikult niisuguse seletusega ei leppinud: kui rüütelkonnas juba vastavalt õpetatud mehi ei leiduvat, siis olevat ta nõus laskma kokku seada formulaari, mille järgi rüütelkond siis oma kirjutise peaks andma²⁾. Nii oli rüütelkond enese selle opositsiooni avaldusega asjatult ummikusse ajanud ja nüüd koguni sunniseisukorda sattunud, sest naiivne ja ironiseeriv püüe vabandada oma teguviisi õpetatud meeste puudusega võtab väga järsult teised vastupuiklemise motiivid ära. Jgatahes on Budbergi vabandus sel kujul väga kummaline ja ebaõnnestunud ning seletatav kas ägedusega või irooniaga. Võib küll uskuda, et opositsioon pole tingitud õpetatud meeste puudumisest, vaid rajaneb hoopis teisile motiivile. Ühte tuleb igatahes konstateerida: Budbergi vastuväide oli väga ebaõnnestunud ning andis kõik trumbid Dahlbergi kätte.

Viimaks, 6. juulil, pikaleveninud ja laialihargunud vaidluste järel jõuti otsusele, et võib nõutud aktile alla kirjutada, kui mõnes vaieldavas punktis mõni muutus ette võetakse ja formulaar veel kord revideeritaks. Budberg aga saatis samal ajal sekretäri kindralkubernerite kantseleisse teatama, et lõpuks olevat otsustatud allakirjutamise aktile asuda. Ta soovis aga samal ajal saada mõningaid andmeid ärareisinute ja armees teenivate kohta allakirjutamise küsimuses³⁾. Paistab silma, et siin Budberg tähelepanuta jättis rüütelkonna soovi veel mõningais punktis muutusi ette võtta. Ta toimis seejuures täieliku õigusega, sest eelmisel päeval⁴⁾ olid liivale jooksnud kõik katsed muutuste läbiviimiseks, mis Dahlbergi poolt olid lubatud. Arvestades sooviga konvendi kiiremini lõpule viia on Budberg siin küll otsekoheselt ja järsult talitanud, kuid nähtavasti ei saa sel puhul midagi erilist ta tegevusest välja lugeda.

Tähelepanu äratav küll veel üks Budbergi toiming. Ta laseb nimelt kindralkuberner Dahlbergilt küsida, kas ta ise, s. t. Budberg, peab alla kirjutama „*en particulier*“ või jälle direktorina. Dahlberg vastab,

1) C. Schirren, Reccese, lk. 274—275.

2) Ibid, lk. 275.

3) Ibid., lk. 288.

4) Ibid., lk. 287.

et Budbergil tuleb alla kirjutada „kui määratud direktoril“¹⁾. Kas selles tuleb mingit kergendust või kõrvalepõiget näha, selle kohta võivad arvamised lahku minna. Näib tõenäoline olevat, et vastav avaldus andis Budbergi tegevusele kogu loos väga ametliku ilme ning seega ikkagi pidi tunduma mingisuguse vähese kergendusena.

Kokku võttes Budbergi tegevust selles küsimuses näeme, et ta on talitanud olukordi hinnates ja opositsiooni avaldades. Ühtlasi märkame Dahlbergi suurt vastutulelikkust tema suhtes: mitmete liikmete konvendilt lahkumise puhul ei lange süüdistusi konvendi nõrga distsipliini kohta kõige vähemalgi määral Budbergi kui juhataja aadressile! Tarvitada olevast allikmaterjalist, nimelt retsessidest, näeme samuti, et Budberg on end Patkuli küsimuse kohta käivate vaidluste kestel erapooletult ülal pidanud ja paaril juhul küll karmi, kuid kordaloova käega talitanud. Kõik ta toimingud selles suhtes on viinud sinnapoole, et otsus Patkuli küsimuses ruttu vastu võetaks.

Eeltoodud asjaolud kinnitasid nähtavasti Budbergi usaldatavust Dahlbergi silmis. See asjaolu, et Budbergile võimaldati aktile ainult ametlikult ja vormiliselt alla kirjutada, oli ta vastu uueks usaldusavalduseks Dahlbergi poolt ning pidi tunduma selles piinlikus küsimuses küllaldaselt suure kergendusena. Et juba kord kõne on „rüütelkonnale pealesurutud otsusest“, siis peatugem lähemalt ka selle otsuse enese ning selle saamisloo juures.

(Lõpp järgmises numbris.)

N. Treumuth.

Lisandusi Rakvere ajaloole Rootsi aja lõpul.

Nimestik-protokoll Rakvere elanikkude ja nende varandusliku seisu üle a. 1699.

Rakvere ajalugu varemil ajal on üldjoontes tuttav kui võrdlemisi jõuka kaubitsemispunkti ja Tallinna-Narva (-Vene) vahelise liikimise maateel asuva linnakese oma. Juba B. Russow kõneleb seal ordu-aja lõpul valitsenud küllusest ja sellest tingitud kõrkusest ning upsakusest kodanikkude seas²⁾. Rakvere suuruse-aeg aga kadus Vene-Liivi sõjas Vene invasiooni ja vaenutsevate poolte hävitavate rünnakute läbi. Vana-Rakvere on hoopis laialdasemal alal asunud kui see linn, mis siin uuesti Vene valitsuse aegu tekib. Vana-Rakvere eel-

¹⁾ Ibid., lk. 290.

²⁾ Balth. Russow, Chronica der Prouintz Lyfflandt, Bart 1584 (*Scriptores rerum Livonicarum* II, 2. Bd., Riga und Leipzig 1848, lk. 54—55), lk. 42 a — 42 b.

punktideks olid sadamad Mahu ja kindlustatud Toolse; linna kaupmeeste ettevõtlikkus ulatus Narva, Tallinna, Tartu ja mujalegi; temas oli kaunis raekoda, kolm kirikut, klooster ja muud vajalikud asutised ning rohkesti elumaju. Mitte ainult Vene-Liivi sõda ja rahutud aastad XVII sajandi alul ei teinud lõpu Vana-Rakvere suuruse-ajale, vaid ka Rootsi aeg oma suuremas enamikus ei olnud soodus linnaelu arenemisele. Linna-ala uue omaniku kätte minek — 1618. a. saab ta Hollandi saadiku, vabahärra von Brederode omanduseks — toob linnale kaasa ta iseseisva majapidamise ja olude juhtimise kaotuse¹). Linna tähtsus väheneb seetõttugi, et loss, mis põhjustas ta kujunemise esmalt alevikuks, siis linnaks, peale Rootsi alla kestvama kuulumise algust ei leidnud kindlustatud kohana enam suuremat tähelepanu, mis asjaolu endastmõistetav hilisemate sõjapidamisviiside ja -tehnikaga muutumise juures. Juurdelisatud Rakvere vanimast joonistusest selgub, et juba 1615. a. paiku üks nurkosa on varemets (pildil paremat kätt eespoolne osa). 1683 a. kohta võime saada lossi üle ettekujutist Waxelbergi põhiplaani järgi²). A. 1669 läheb Rakvere loss. (ja samuti linn — see oli lossi päralt) ostu teel Brederode sugukonnalt Tiesenhausenite ja nendelt 1840. a. omakord Rennenkampfi kätte. Brederode soo kätte sattunud, kaotas linn kõik oma endised valimis- ja kohtupidamisõigused ning langes umbes samasesse olukorda, millises Paidegi oma ajal viibis. Olles mõisniku eraomanduseks, pidi linn tasuma makse, täitma omaniku mitmesuguseid korraldusi. Valitseva ebanormaalse olukorra parandamiseks on ehk püütudki mitmel korral abi otsida Rootsi võimudelt, kuid see on tagajärjetuks jäänud, võib olla mitte küllalt energilise väljaastumise tõttu.

Rakvere linna olukord sel ajal on üldistes joontes tuntud. Üksik-asjalisema pildi saamiseks (mis meile siin vist huvitusega pole, sest

¹) Hollandi saadik Brederode, kes pidas läbirääkimisi venelastega, ja ta kaastaste reisimuljed ning -teated Eestimaa kohta a. 1615—1616, kirjeldatud saatkonnaliikme Anton Goeteerise poolt, on kommenteeritult avaldatud Busse poolt F. Bunge „Archiv“ III osas (1844): „Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616“. Brederode reisikirjeldusele, mis ilmus Haagis 1619. aastal, on juurde lisatud vanimaid piltkujutisi Tallinnast, Kolgast, Rakverest, Toolsest, Narvast, Jaanilinnast ja kosest. Nendest on Tallinna Estländ. Literär. Gesellschaft'i soovil tehtud kohapeal ülesvõtted ja saadetud need seltsile. Avaldame, neist mainitud seltsi lahkel vastutulekul Rakvere kujutise. — Brederodele linna-ala andmise kohta vt. veel Bunge „Archiv“ IV köide, lk. 300 (1849).

²) K. v. Löwis of Menar, Die Burg in der estländischen Landschaft Wierland, Sitz.-Ber. der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen in Russland a. d. J. 1906, lk. 55—57.

see aitab osalt ka järgnevat nimestik-protokolli seletada) võiks eestkätt kasutada 8. oktoobri 1690 46 küsimuse memoriaali asehaldur von Poorteni poolt Rakvere saadik Frantz Hinrich Sendenhorstile, mille vastused on väärtuslikuks lisaks Rakvere kultuurajaloole Rootsi ajal¹⁾. Sendenhorsti vastustest ilmneb teataval määral erapoolikus landshöfding Tiesenhauseni kasuks, kes Rakvere mõisa omanikuna ka linna üle otsustas. Nähtavasti toimis ta nii osalt kartusest, et Tiesenhausen vastupidisel korral võiks linnakese suhtes repressioone tarvitusele võtta.

Tolliraha ega makse kuninga poolt ei olevat rakverelastelt seni nõutud; nad leppivat maksude suhtes igaüks ise kokku landshöfdingiga, kusjuures aastas käsitöölised maksavat 4 riigitaalrit, kaupmehed aga 8, 10, 12 kuni isegi 20 riigitaalrini. Linnakodaniku õigus on siis lunastatav raha eest härralt. Rakverelased ise soovivat ikka, et neile vaadetaks kui kodanikkudele, mitte kui talunikkudele, sest nad elavat linnakodanikkude taoliselt. Küsimusele, miks ei ole nad peale reduktsiooni omale kaubandus-privileegi nõudnud, nagu seda teised alevid teinud, vastatakse, et neil ei olevat nõudmiseks mingit dokumentaalset alust säilinud. Ja teiseks ei tahtvat nad ka Tiesenhauseni vastu üles astuda, sest see pakkuvat neile küllaldaselt kaitset. Vastasel korral võiks ta aga nende kaitsmisest keelduda. Linnas asuvat 25—30 kodanikku; käsitöölisi teisiti kodanikuks vastu ei võeta, kui juhul, mil neil on näidata ette Tallinnas väljaantud tõestused nende ameti-oskuse kohta. Alevikus asuvat rohkesti ka muid isikuid, kes kodanikud pole. Kokkutulemistel ei olevat neil juhti; viimast ei olevat kunagi otsustatudki valida, sest kui härra legaadil midagi vaja peaks olema, nõudvat ta vastava isiku oma juurde mõisa. Ainult siis, kui kõrgemalt võimudelt tulevat mõni kiri, kutsuvat postmeister Sprint nad kokku selle teatamiseks. Muud kohust neil ei olevat kui landshöfdingi oma, ja kui midagi juhtub, nõutavat neid mõisa. Kirikuõpetajale tasuks maksvat iga kaupmees 1 riigitaalri, iga käsitöölise 1/2 riigitaalrit. Kiriku-eestseisjaina kõne all oleval ajal toimisid Sendenhorst ise ja Bartel Sprint, kelle järelevalve alla kuulusid kiriku sissetulekud; *jus patronatus* oli kogudusse kuuluvail mõisnikel.

Linnakese kodanikel endil ei olevat üldse põllu ega heinamaad olnud; see kuulunud kõik Tiesenhausenile. Ainult kirikul olevat olnud üks kümnetünderiline maatükk, mille eest sama tasu maks-

¹⁾ Memorial worauf der Deputierte von Wesenberg zu Befragen und dessen Antwort von dem Staatthalter von Poorten, BD XX, nr. 19. T. L. A (= Tallinna Linna Arhiiv).

tud, kui kodanikudki oma iga kasutada võetud tündrimaa eest. Maad võidud järjekult harida ainult kokkuleppel mõisnikuga. Karjamaa olnud aga ühine tervele linnale ja tema eest ei olevat makstud üldse kellelegi. Metsamaa puudunud; puumaterjali ja põletispuid ostetud raha eest. Kuritegude puhul (suuremaid kuritegusid ei olevat juba ammu sündinud) pöördutud mõisa opmani (Amtmann) poole, ja kui see ei olevat suutnud asja lahendada, teinud seda härra ise. Need isikud olevat siis neile õiguse mõistjais. — Küsimusele, kas mitte keegi (siin mõeldakse mõisaomanikku) neile keelanud ei olevat kohtu ette ilmuda, vastab Sendenhorst, et nad elavat landshöfdingi armust ja tundvat endil küllalt hea olevat¹⁾. Kui Sendenhorstilt päritakse, kas kodanikud ei teadvat, et kohtuasjad pole mitte mõne eraisiku ajada, vastab küsitav, et nad jätavad selle asjaolu härra landshöfdingi otsustada. Et nad peale Rakvere redutseerimist kuningliku lossikohtu alla käivat, seda ei olevat neile keegi öelnud ja nad ei teadvat sellest midagi. Kohtulik asjaajamine sündivat tervena mõisas. Nii tundvat nad ainult kaht kohtumõistjat: oma ülemhärrat, kuningat, ja tema ning nende vahemeest, härrat landshöfdingit. Nõuda endile mõnd teist kohut, nagu paidelased seda teevad, see ei olevat neile mõttesse tulnud.

Võib-olla osalt nende Sendenhorsti seletuste mõjul asutati viimaks Rakveresse kuninglik foogtikohus, kusjuures 1699. a. kohtufoogtikis, nagu nimestik-protokollist leiame, on Sendenhorst. Selle kohtu võimkonda kuulus tarbekorral ka kodanikkude kokkukutsumine, millist õigust seni ei omanud ükski kodanik, välja arvatud postmeister mõnel teataval juhul.

Rakvere kaubandus koostuvat väikeulatuslikust kaubitsemisest rauaga, soolaga, kaladega jne., järjekult kaubaga, mida talunikel vaja. Gildidest ja nende šraagidest ei teatavat koha peal midagi. Valitsevat aga nõue, et iga kodanik peab tegelema ainult oma kutsealal. Igaüks, kes Rakveres elada tahab, korratatakse veel, leppivat kokku oma platsi ja vabaduste suhtes landshöfdingiga. Müügi-kaupa muretsetavat enamasti Tallinnast. Sisse ostetavat peamiselt vilja, lina ja kanepit ja toimetatavat need ained edasi Tallinna ja Mahhu. Väljavedu ise sündivat Rakvere linnakesest täiesti ilma mingisuguse tollita. Kaubitsemisel tarvitatavat Tallinna kaale ja Viru mõõtu. — Sendenhorst lõpetab oma vastused teatega, et koha peal elatavat ilma mingi politseikorrata vagalt ja leplikult. Neis, osalt mõisnikusõbralise orientatsiooniga vastusis kajastub üsna selgesti Rakvere väikelinna igapäeva-elu Rootsi aja lõpul.

¹⁾ Küsimus ja vastus nr. 25: „Sie lebten des H-rn Landthöfdings Gnade, undt befänden sich unter seinem Schuz gutt genug“.

1695. a. 5. juuni reskriptis otsustab Karl XI, et Rakvere alevik, kuna seal praegugi elanikud asuvat, tulevat linnakesena alal hoida, et teda tarbekorral võiks kasutada korteri-kohana miilitsaväele¹⁾. Sealjuures määrab ta, et rakverelased ei tohi kaubitseda välismaa linnadega, vaid nad peavad maalt ostetud kaupa Tallinna, Tartu või Narva toimetama ja ainult neist nimetatud linnust omale vajalist kaupa ostma (nagu soola, rauda, tubakat jne.). Nad pidid ka kroonule maksma põhimaksu ja kontributsioone, sest maa-ala redutseerimise järel kuulusid nad nüüd otsemalt kroonu alla. Politseikord tuleb sisse seada Rakveresse ja kodanikkude endi kulul tuleb ehitada kool noorsoo harimiseks. Reduktsiooni maksvuse ajal, ja eriti 1699. a., on Rakvere kodanikud maksnud Rootsi kroonule põhiüüri ja kontributsiooni 500 riigitaalrit; (à 80 kopikat) või 1000 hõbetükki.

Rakvere jäi edaspidigi väikeseks aleviks, mis enda alla võttis ainult osa oma endiseid piire. Sellases seisukorras kohtamegi teda aastal 1699, mis ajast pärit allpool järgnev nimestik-protokoll. Põhjasõjas hävib linn täielikult (eriti kannatas ta 1703. a. venelaste röövretke all²⁾) ja ehitati poolikus suuruses vast mõne aastakümne möödudes üles³⁾. Kuigi Vene võimudelt püüti tagasi saada endiseid linna maid ja eesõigusi, osutuvad need katsed asjatuks. Seevastu õnnestub aga

¹⁾ Ex Protocollo Caesar. Commissionis Restitutionis Ducatus Esthoniae, sub die 10. Aprilis 1728, BD Livländische Städte, nr. 11 (Wesenberg). T. L. A.

²⁾ Chr. Kelch, Lieffl. Historia. Continuation, lk. 350. Kindr.-kubeneri nõudmisel on linn püüdnud 1701. a. lõpul enda kaitseks ise samme astuda, olles valmis moodustama kodanikkude-rügemendi. BD XX, nr. 24. T. L. A. — Põhjasõja aegsele olukorrale Rakveres heidab valgust Sendenhörsti ja Cämmereri vastus kindralkuberner Axel Julius de la Gardie kirjale 30. septembrist 1701, milles kindr.-kub. poolt kuninga vastaval käsul nõutakse linnakeselt alamohvitseride andmist maamiilitsa-väkke. Oma vastuses 4. oktoobrist rõhutavad ülalmainitud isikud Rakvere kodanikkude suuri jõupingutusi sõja algusest peale kohaliku varustusmagasini valvemeeskonna suhtes. Nimetatakse, et Karl XII juba oma läbiminekul Narva alla siin käsu andis kohtufoogtile ja kodanikkonnale hoolitseda kohapealse mitmes majas asuva varustusmagasini valvemeeskonna eest. Et varsti peale selle osa valvemeeskonnast suri, käsitöölised linnast aga ära läksid ja kohalikud vabadikud sõjaväkke verbiti, tehti kodanikkude poolt suuri jõupingutusi, mis tagajärgi annud; näiteks suudetud ühe äsja olnud tulekahju ajal, kus hävisid landshöfding von Tiesenhauseni kõrts, ühe kodaniku maja ja õige eemal vana lossi taga asuv ladu, magasin all olevaid maju süütumise eest hoida. — Nende koormuste tõttu, mis kodanikel kanda, ootavat nad ilmselt kindralkubeneri teistsugust otsust nende linnakese suhtes. BD. Livländ. Städte, nr. 11 (Wesenberg), kiri 4. X. 1701. T. L. A.

³⁾ Umbes XVIII sajandi keskelt pärit olev Rakvere linna piirikaart märgib ära täpsamalt nii selleaegse linna suuruse kui ka endise linna ulatuse. Sellest võrdlusest ilmneb kujukalt, kui väike oli linn XVIII sajandi esimesel poolel. Kaart asub Kunda dokumentide-kogus nr. 139 all.

Tiesenhausenini sool 1718. a. Vene kroonult saada Rootsi kuninga kingituskirja kinnitamist. Surutud ja mõisniku meelevald all on kogu linna elu. Veel 1774. a. manitseb kindralkuberner linlasi sõnakuulmisele mõisniku vastu, kellele linnas kuulus ka aktsiisi-õigus. Viletsa olukorra tõttu on 1774. a. paiku Rakvere kodanikkude arv kõigest umbes 50¹⁾. 1783. a. asutati uue linnadekorralduse sisseseadmisel hulk uusi kreisilinnu, neist mõned Baltimail. Mainitud aastal eraldatakse linn lossi küljest ja muudetakse ta iseseisvaks kreisilinnaks keisrinna Katariina II poolt annetatud privileegiga. Tiesenhausenite käest osteti valitsuse korraldusel 45011 rubla eest nende õigused linna ja linna-maade kohta, kusjuures Rakverele kaotsi läks osa endiseid linna-maid. Niiviisi loob teataval määral iseseisvumine ja õiguste saamine juba enam-vähem kohase aluse linna elu loomulikule arenemisele. 1794. a. paiku nimetatakse Rakveres asuvaks 375 elanikku, kes võrdlemisi jõukad olnud²⁾. — Huvitava kultuur-ajaloolise pildi Rakverest XIX sajandi esimeste aastate kohta joonistab tuntud reisikirjelduste autor C. H. J. Schlegel, kes selle linna kohta ülestähendusi teinud oma mitmekordsetel läbisõitudel siit³⁾. Ta algab linna ümbruse väljasõidukohade-kõrtside, Vana- ja Uue-Sõmeru ning Kaarlimõisa mainimisega ja peatub siis mõnetänavalisel linnal ühes selle veekehva ojaga, niinimetatud „soolikaga“. Ta ütleb, et kõik linna majad olevat puust peale kohtuhoone ja kirikukooli. Elanikkonna enamused moodustavad Saksa käsitöölised, kes õige jõukalt elutsevat. Peale nende asuvad siin ka mõned aadliperekonnad. Linnas olevat 2 kooli, neist üks Eesti õppekeelega rahvakool ja teine Tartu ülikooli järelevalve all seisev kolmeklassiline kreiskool (kus on omal ajal käinud Fählmann ja Kreutzwald). Linna kaubandus oli sel ajal tunduvalt Vene kaupmeeste mõju all. Neid oli viis nii väikese Rakvere linna kohta. Siiski ei suutnud Rakvere linn peale 1703. a. hävingut veel palju kasvada ja nii on ta umbkaudselt sama suur ja samarohke elanikkude-arvuga 1800. a. paigu, kui ta seda oli siin avaldatava dokumendi valmistamise aegu, s. t. a. 1699.

Nagu nimetatud, oli linna hävitamine venelaste poolt a. 1703 põhjalik. Alles tükk aega hiljemini leiame meie siinsest asustusest elumärke. Linna endist elu valgustavad ürikud ja muu arhiivimaterjal

¹⁾ Hupel, Topogr. Nachrichten I, lk. 362.

²⁾ K. Ph. M. Snel, Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, Jena 1794, lk. 134.

³⁾ C. H. J. Schlegel, Reisen in mehrere russische Gouvernements, 10 B., Meiningen 1819—1834.

on väga rohkel määral hävinud, kui meelde tuletada võrdluseks Narva, Tallinna või Tartu arhiivides säilinud arhiivmaterjalide kogustikke nende linnade varema ajaloolise järgu, siinkohal näiteks Rootsi aja, kohta; vast XVIII sajandiga tõuseb nende arv kohalikus arhiivis. Seetõttu on järgnevas esitataval Rakvere kodanikkude-nimestikul XVII sajandi lõpuaastast tähtsus Rakvere linnakese ajaloo tundmaõppimisel kultuurajaloolisest, majanduslikust ja etnograafilisest küljest. Nimestik-protokoll asub Tallinna linnaarhiivis „B. D., Livländische Städte, XX, nr. 20: Privilegien, Inventarien, Specificationen der Bürger, Kontributionen etc. der Städte Weizenstein, Wesenberg und Hapsal 1623—1704“ all¹⁾ ja sellele on allakirjutanu tähelepanu lahkesti juhtinud Tallinna linnaarhiivari abi dr. Paul Johansen.

1699. a. 23. novembril on Rakvere foogtkonnakohus kokku kutsunud kohtumaija kogu linna kodanikkonna Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie 14. novembri kirja põhjal kuninga poolt määratud erakordse kontributsiooni²⁾ võtmise puhul kogutavate andmete jaoks, kus siis üles on märgitud kõigi kodanikkude varanduslik seis nende endi teadaande ja kohtu teadmise järgi ühes nende kodakondsete nimestikuga ja teenijaskonnale maksetava palgaga, et maks õiglaselt jaguneks. Arvestatud pole kroonuvõimu esindajaid kohapeal ja ka 1699. a Rakveres asuvat kirikuõpetajat mag. Constans v. Gelderni³⁾. Teadete andmisel varandusliku seisu üle ei võidud kaugele kõrvale kalduda tõelisest olukorrast, sest vähese kodanikkude-arvu juures pidi tuntama üksikute seisukorda võrdlemisi täpsalt.

Nii pakub dokument huvi linna majanduslikkude olusuhete vaatlusel. Näeme, et selle ainealine seisukord võrdlemisi rahuloldav; keskpärane jõukus valitseb kodanikkude seas, kuigi ei puudu üksikud varanduseta isikud. On neidki, keda võiks oma aja kohta rikkaks nimetada, näiteks kohtuvanem Salomon Cämmerer (3), postmeister ja end. kohtufoogt Bartol või Berthel Sprint (1) — 1698. a. sisseõnnitatud Rakvere Kolmainuse luteriusu kiriku ehitamiseks on ta annud üle 3000 riigitaalri⁴⁾ —, kuninglik kohtufoogt Franz Heinrich Senden-

¹⁾ Vt. G. Hanseni Tallinna linnaarhiivi kataloog, teine väljaanne (II), Tallinn 1925, lk. 144.

²⁾ 12. septembril 1699 anti korraldus üldise kontributsiooni võtmiseks Rootsis ja Soomes, mis 14. novembril s. a. laiendati ka Eestimaa peale. Ru d. W i n k l e r, König Karls XII. Zug nach Narwa im Jahre 1700, Baltische Monatschrift für Russland, 1914, lk. 676—677.

³⁾ H. P a u c k e r, Ehstlands Geistlichkeit im geordenter Zeit-und Reihenfolge, Reval 1849, lk. 171.

⁴⁾ H. P a u c k e r, op. cit., lk. 180.

horst (2), kes ilmselt linna tähtsamaid kodanikke, edasi Röpstorffi pärijad (8), kaupmees Balthasar Thiel (10), kes omavad teiste kõrval päris suuri kapitale. Dokumendist leiame, palju tasu said see aeg kaupmeeste, lihunikude, seppade ja teiste käsitöölise sellid ja sulased, naistest majapidajad ja teenijad tüdrukud. See tasu pole kaugelegi võrdne olnud. Siin leidis kodanikke, kes vahest ise linnast väljaspool elades, on oma majade ja tubade eest üüri saanud keskmiselt 11^{1/2} kuni 24 riigitaalrit aastas. Kaevatakse, et kohtu liikmed pole seni tasu saanud. Linnale on kuulunud ka tükk maad.

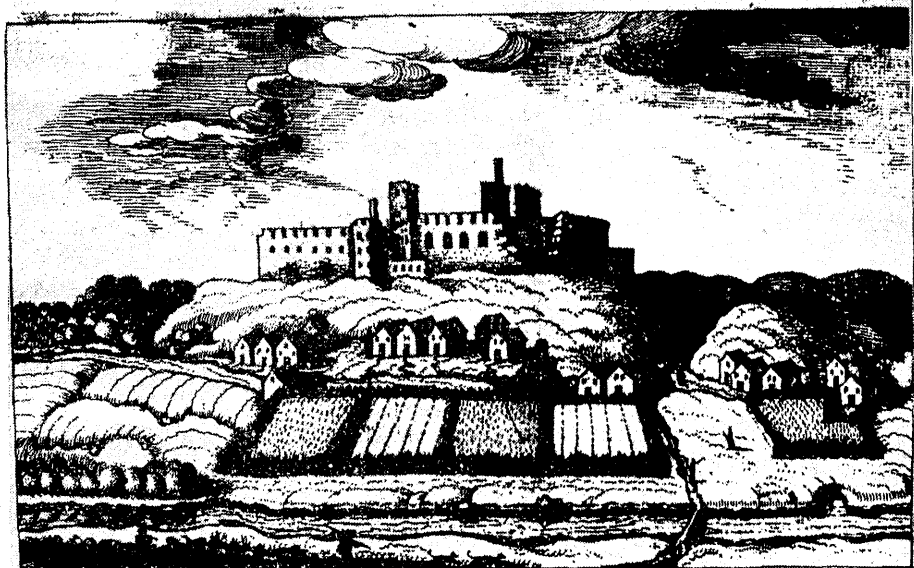
Elanikkude-arvu suhtes on nimestik samuti huvitav. Linnas asuvad 57 kodanikku oma täisealiste kodakondsete ja teenijatega ja 80 niinimetatud vabatinimest („lose Leute“) ei moodusta muidugi veel tervet linnaelanikkude hulka. Puuduvad nii kirikuõpetaja majakui ka mõisaelanikud ja kodakondsed. Nimestikku on võetud enamasti ainult täisealised, kokku 299 isikut (144 meest ja 155 naist). Kui siia juurde lisada veel allealised lapsed ja mõned ametikohuste tõttu või ajutiselt linnas elavad isikud, võib arvata, et Rakveres sel ajal asus umbes 400 inimese ümber.

Selle väikelinna kodanikkonna seas kohtame loomulikult mitmesuguste elukutsetega isikuid. On töökoja-omanikke, kelle töökojad — vasevalamistööstus ja valtsimisveski — Tallinnas asuvad (4). Peale kohtunikkude on linnas muidugi ka kohtu-teeni ja kohtu eksekutoor või profoss, aktsiisi-teeni, postmeister; nende kõrval kaupmehi, 2 arsti, 2 tislerit, 4 rätseppa, 2 pagarit, 3 kingseppa, 2 lihunikku, 3 pottseppa, edasi kullasseppi, lihtseppi, müürisseppi ja teisi käsitöölisi üksikult esindatud üheskoos sellide ja õpilastega. Isegi 2 tänavasillutajat leiame linnaelanikkude seas.

57 kodaniku nimest on raske eestipäraseid leida: nad on kõik saksa- või rootsipäraseid. See ei eita veel sugugi kategooriliselt eestlasest linnakodaniku resp. linnakodanikkude esinemisvõimalust, kuid nimed ei luba sel juhul vastavaid tuletusi teha. Nende esinemine sellidegi, sulaste ja õpipoiste seas on tõenäoline. Pere-kondades teenivate tüdrukute seas kohtame alatihti eestnimelisi: Leno'd, Liso'd, Caddri'd, Kay'd, Tio'd j. t. Rahvuse seisukohalt pakub meile erilist huvi 80 isiku nimestik „lose Leute“ all, kes asuvad üüri maksmata üksikute kodanikkude majades ja saunades. See nimestik koostub peamiselt eestlastest, kelle hulka kaob võib-olla mõni soomlane (1, 5, 60 j. v. m.). Leiame nimestikus töömehi: Pilli Lauri koos naise Triinuga, Mihklit, Madist, Villemi, Adot jne. ühes naiste Mari, Leno, Malle ja teistega, voorimeest Henni Hansu (48), tänavasillutajaid Niklaust ja Jürgeni, Säase-Matsi ühes

naise Mariga (69—70), Kitse-Marti ühes naise Anuga (75—76), pesunaisi ja terve rea muid mehi ning naisi, lõpuks ka linna karjuse Rätsepa Madit, kes saab aastas oma karjatsemise eest 6 riigitaalrit tasu (77). Eelöeldu tõendab, et Rakveres on asunud Rootsi aja lõpul protsentuaalselt, linna elanikkonna üldarvuga võrreldes, kaunis palju eestlasi (umbes 25°/o).

'SLOT VAN WESPERBERCH.

S ij

Devoorlz.

Seletuseks joonise juurde.

Rakvere lossi ja linnakese joonis esineb saatkonna liikme Anton Goeteerise kirjelduse eessõnas. Et Hollandi saatkonna tee Rakverest läbi ei läinud, võib arvata, et Goeteeris hankis joonise selle tõttu, et Rakvere loss ühes 20 adramaa ja linnakesega oli saatkonna juhi Brederodele doneeritud Gustav II Adolphi poolt 11. juulil 1618. Joonis on pärit umbes 1615. a. või vähe hiljemast ajast. Goeteerise reisikirjeldus ilmus esimeses trükis a. 1619 alamsaksa keeles, kaunistatud vaselõigetega nime all: „Journal der Legatie ghedaen in de Jaren 1615 ende 1616 by de Edele Gestrenge Hoochgheleerde Heeren . . . In's Gravehage. Int Jaer ons Heerens MDCXIX“. Põikkvart-formaat, 157 lk. See trükk on saanud suureks harulduseks.

Joonisel näeme Rakvere lossi võrdlemisi tõepärase kujutise: ta

vastab kaunis täpsalt Waxelbergi kaardil a. 1683 leiduvale põhiplaanile. Loss oli juba siis osalt hävinud, seisukorras; üks nurkosa on varemeis ja müüristikus leiduvad augud. Loss võis tugevamini kannatanud olla 1602. a. poolakate poolt Rakvere võtmisel ja 1605. a. rootslaste võidukal tagasivallutamisel. Üldiselt jätab loss mahajäetu mulje. Paremal pool mäe jalal pole veel Rakvere mõisa asunud; 1683. a. leiame selle juba seal. Enam eesplaaniil mäe jalal on näha väike linnakene, mis asub Vallimäe ja praeguse Pika tänava vahel. Varemed, mis idapool teed asuvad, võivad kuuluda Rakvere minoriitide või frantsiskaanlaste kloostrile, mis asutati siia 1508. a. paiku Plettenbergi võidu puhul 13. septembril 1502 venelaste üle Smolina järve ääres (vt. L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, Leipzig u. Riga 1919, eriti lk. 90). Klooster on maha põlenud enne 1526. a. septembrit, kuid on uuesti üles ehitatud enne 1558. a. Päris põhjalikult, kuni alusmüürideni, kloostrit sel aastal nähtavasti ei hävitatud, sest veel 1591. ja 1616. aa. ümber on kõnet kloostrit aiast ja hiljemini varemetest endist. 1635. a. järel kaovad need künnimaa alla, nagu ka raekoja ja teiste linna suuremate ehituste varemed (vt. E. Pabst, Das Franciscanerkloster zu Wesenberg, Beitr. z. Kunde Esth-, Liv- u. Kurlands I, lk. 318—319 ja O. v. Ungern-Sternberg, Aus der Vorzeit Wesenbergs, Inland 1837, lk. 557 ja 603). Varemehid on otsitud praegusest Rakvere Tuletõrjajate Seltsi aiast. — Esiplaaniil asuv jõekene on Rakverest läbi voolav ojake, n. n. „soolikas“. Jõekeese ja majade vahel asub ülesharitud maa-ala.

O. Livo.

Ex Protokollo Judicij Wesenbergensis sub 23 November A°. 1699.

Demnach Ihre Königl. Maytt: unßer allergnädigster König in Gnaden beliebet eine extraordinarie Contribution auf dieses Herzogthumb Echstland und alle darunter liegende Städte außzuschreiben. So haben S. Erl. Hochgräffl. Excellence der Hochgeb: Her General Gouverneur Axel Julius de La Gardie an hiesiges Voigteyliche Gericht ein Schreiben de dato 14 Novemb: h: a. welches den 22 ejusd. alhir ankommen, ergehen laßen, darinnen Ihre Königl. Maytt: allergnädigstes Begehren und Willen und kund gemacht, solchem zugehorsambster und unterthänigster folge ist heüte die gesambte Bürgerschaft im Gerichtshauße convociret, und nachdehm dieselbe erschienen, die Proposition geschehen, und die Inquisition folgend gestalt angefangen.

Es ist auff Befehl unserer Höchstsehligsten Königl. Maytt: Caroli XI Ao 1691 den 24 November vor die darauff des andern Ta-

ges erfolgten Königl. Huldigung durch dem Wohlgebohrnen Herrn Stadthalter, Hr. Matthias von Porten das Voigteyliche Gericht alhir in 5. Persohnen bestehend, nembl. ein Königl. GerichtsVoigt und vier Gerichts Ältesten oder Beysitzer constituiret undt eingesetzt worden, denenselben aber nicht den geringsten Lohn zugeordnet.

Der Gerichtsdienner Johann Lang wirdt von den Straffgeldern salariret, bekommt jährl. 10 Rthlr. Sp: ¹⁾ Lohn

Der Accisdienner Jacob Peterson hat jährl. aus der Königl. Accis Cassa 6 Rthlr Sp: Lohn

Der Gerichts Executor oder Profos hat jährl. 3 Rthlr Sp: Lohn

An Ländereyen ist zwar ein Stück Landes vorhanden, so vormahls dem Städgen zugehöret, worvon biß dato aber daß Städgen nicht den geringsten Nutzen gehabt.

1. Bartol Sprint ²⁾, Königl. Postmeister und gewesener GerichtsVoigt hat wegen seines Postampts 50 hd. Silb: Mt. Lohn.

Hat Capital 500 Rthlr., wofür Er jährl. 6 p Cento Interessen hebet. Hat noch für außgeliehenen Korn jährl. 32 Tonnen bathe ³⁾ Hat Capital 79 Tonne Roggen außgeliehen wofür Er biß dato keine Interesse gehoben, weiß auch nicht ob Er-Interesse bekommt.

Seine Haußgenoßen.

Ein Teütsch Junge Augustin Richter.

ein Haußknecht Jürgen bekommt jährl. 5 Rthlr Lohn.

eine Haußhälterin Christina bekommt jährl 40 hdkr. ⁴⁾ Lohn.

eine Magd Liso bekommt jährl. 25 hdkr. Lohn.

2. Franz Heinrich Sendenhorst Königl. GerichtsVoigt. hat kein Lohn.

hat Capital 800 Rthlr wofür Er jährl 6 proCento Interessen hebet.

Haußgenoßen.

Seine Frau Catharina Helena Witte.

eine Tochter Elisabeth Sendenhorst

ein Budendiener Herman Fricke

ein Budendiener Martin Hohenstein.

eine Magdt Marri 4 Rthlr Lohn jährl.

eine Magd Marri 15 hdkr. Lohn jährl.

eine Magd Anno 15 hkr. Lohn jährl.

¹⁾ H. v. Schoteni kirjast a. 1672 näeme, et 1 riigitaal in specie (Rthlr. Sp.) = 72 Tallinna marka või 52 weisrundstückki, vahest ka 58–60 wrstückki. 1 weisrundstück = 3 vask rundstückki, 1 vask rundstück = 2 ferdingi. 1 Tallinna mark = 2 rundstückki või 4 ferdingi. Vaskraha à 32 rundstückki = 1 taaler Vt. G. v. H a n s e n, Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels, Reval 1885, lk. 52.

²⁾ 5. jaanuaril 1701 teatavad kuninglik kohtufoogt Frantz Hinrich Sendenhorst ja kohtuvanem Salomon Cämmerer kindral-kuberner Axel Julius de la Gardiele, et kohalik postmeister Gustav Joh. Sprint, kes oma hiljuti surnud isale ametis järgnes, mõnepäevase haiguse järele on surnud; et sel rahutul ajal eriliselt tundub vajadus postmeisteri järele, on kuninglik kohus interimselt valinud uueks postmeistriks Rakvere kodaniku ja kaupmehe Wollmar Graffi (vt. nimestikus nr. 7 all) BD XX, nr. 21, TLA.

³⁾ Bath = Gewinn, Zuwachs, Vorteil, Zins, Rabatt jne., F. I. W i e d e m a n n, Ebstnisch-Deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1869 lk. 253. Bathkorn = rendivili. Vt. dr. P. J o h a n s e n, Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder 1472—1553, Reval 1926, lk. 30 ja 33.

⁴⁾ i. Kupfer.

3. Salomon Cämmerer¹⁾ Gerichtsältester, dem die Königl. Accise anvertrauet, hat bißhero kein Lohn gehabt.
hat Capital 34 Rthlr 42²/₃ w: wofür Er jährl. 6 p Cento hebet
hat Capital 600 Rthlr auf seines Sehl. Vaters Hauß in Revall, wofür Ihm zwar vor 400 Rthlr a 3 pro Cento von seinen Eltern Interesse verschrieben worden, biß dato aber in ansehung ihrer schlechten Vermögens nicht die geringste Interesse von ihnen pratendiret. hat Capital 500 Rthlr für verkaufften Korn, wofür Er noch keine interessen gehoben.
hat Capital 95 Rthlr wofür Ihm zwar 6 proCento Inter. verschrieben undt etwa 50 Rthlr werth an Silber versetzt worden, zweifelt aber sehr an Wiedererlangung Capitals und Interessen, weilen derjenige, dem Er solch gelt geliehen, auß dem Lande, und von demselben ein Schreiben erhalten, daß Er den versetzte Silber verkauffen sol.

Haußgenoßen.

Seine Frau Margaretha Stampehl.
ein Budendiener Hans Weiland.
ein Budendiener Gust. Fried. Ström.
ein Haußknecht Jürgen bekommt jährl. 5 Rthlr Lohn.
eine Magd Sophie bekommt jährl. 4 Rthlr Lohn.
eine Magd Maj bekommt jährl. 20 hdkr. Lohn.

4. Michael Schubuth Gerichts Ältester hat kein Lohn hebet jährl. von sein ander Hauß 24 Rthlr Heür
hat in Revall ein Höltzern Hauß hinter der Mauren, stehet wüste und unbewohnet.
hat in Revall ein Kupfferhammer und Walckmühle lieget wüste und hebet keine Interesse davon.

Haußgenoßen.

Seine Frau.
ein Knecht Tönno, bekommt jährl. 4 Rthlr Lohn
ein Amme Margreth, bekommt jährl. 30 hdkr. Lohn
ein Magd Anno bekommt jährl. 20 hdkr. Lohn.

5. Joachim Legniz, Gerichts Ältester hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

Seine Frau über 60 jahren
eine Magd Eva bekommt jährl. 15 hdkr. Lohn.

6. Gustav Johann Sprint Kauffhändler unverhäurathet hat nichts fruchtbahres

Haußgenoßen.

Ein Budengesell Ruderich Sippel
ein Budendiener Cordt Sendenhorst
ein Knecht Hans, bekommt jährl. 24 hdkr. Lohn
ein Magd Marri bekommt jährl. 24 hdkr. Lohn
ein Magd Magdlen bekommt jährl. 24 hdkr. Lohn.

¹⁾ Tallinnast pärit; asutas apteegi Rakveresse 1692. a. paiku. J. Brennsohn, Die Aerzte Estlands, lk. 62.

7. Wollmar Graff Kauffhändler, hat 5 Tonne Korn jährl. baathe

Haußgenossen.

Seine Frau Anna Christina Röpsdorff
ein Budendiener Matthias Hollmann (Höllmann?)
ein Buden Diener Johann Hering
ein Knecht Siffer bekommt jährl. 24 hdk.^r Lohn
ein Amme Anno bekommt jährl. 8 Rthl.^r Lohn
ein Magd Leno bekommt jährl. 24 hdk.^r Lohn
ein Magd Magdlen bekommt jährl. 18 hdk.^r Lohn.

8. Seel. Otto Röpsdorff des Eltern Erben
Haben Capital 3659 Rthl.^r Specie, wofür Sie jährl. 6 proCento Interesse heben.

9. Gotthard Cöster Kauffhändler hebet jährl. vor außgeliehenen Korn 17²/₃ tonne Rogg Interesse.

Haußgenossen.

Seine Frau Agneta Hueck
ein Buden Diener Gust. Fried: Röpsdorff
ein Buden Diener Gerdt Joh: Ström
ein Knecht Erich bekommt jährl. 30 hd. K.^r Lohn
ein Knecht Jürgen bekommt jährl. 24 hd. K.^r Lohn
ein Magd Beata bekommt jährl. 20 hd. K.^r Lohn
ein Magd Cathrin bekommt jährl. 20 hd. K.^r Lohn
ein Amme Eva bekommt jährl. 8 Rthl.^r Sp: Lohn.
ein Magt Marri bekommt jährl. 15 hdK.^r Lohn

10. Balthasar Thiel Kauffhändler
Hat Capital 200 Rthl.^r wofür Er jährl. 6 p Cento Inter: hebet
Hat Capital 100 Rthl.^r wofür Er jährl. 7. p Cento Int: hebet.

Haußgenossen.

Seine Frau Magdalena Beck
eine Magd Marri bekommt jährl. 15 hd K.^r Lohn
ein Baurknecht bekommt jährl. 15 hd K.^r Lohn.

11. Hans Jürgen Dettleffsen Kauffgesell
Hat Capital 84 Rthl.^r Specie, davon Er jährl. 6 p. Cento Int: hebet.

Haußgenossen

ein Budenjunge Michael Schubuth
ein Magd Beata bekommt jährl. 6 Rthl.^r Lohn.
ein Magd Marri bekommt jährl. 15 hdK.^r Lohn
ein Knecht Jahn bekommt jährl. 24 hdK.^r Lohn.
ein Knecht Tönno Jahn bekommt jährl. 24 E K.^r Lohn.

12. Jürgen Johannson Lang Kauffhändler hat nichts fruchtbares.

Haußgenößen.

Seine Frau Anna Helena Sendenhorst
ein Budenjunge Matthias Andresson
ein Budenjunge Johann Heiliendorff
ein Knecht Michel bekommt jährl. 4 Rthlr Lohn
ein Magd Cathrin bekommt jährl. 15 hdKr Lohn
ein Magd Kaij, bekommt jährl. 15 hdKr Lohn
ein Amme Marri bekommt jährl. 8 Rthlr Lohn.

13. Friedr. Wilhelm Megander¹⁾ Wundärtzt hat nichts fruchtbares.

Haußgenößen

Seine Frau Catharina Höppener
seine Tochter Cathar: Megander
eine Magd Marri bekommt jährl. 15 hd Lohn.

14. Johann Christopher Ehre²⁾ Chyrurgus.
hat nichts fruchtbares.

Haußgenößen.

Seine Frau Anna Catharina Cämmerer
eine Magd Pill bekommt jährl. 15 hdKr Lohn
eine Magd Liso bekommt jährl. 10 hdKr Lohn.

15. Johann Adrian, Goldschmidt, hat nichtes fruchtbares.

Haußgenößen

ein Lehrjunge Christian Dammert
ein Lehrjunge Oloff N.
ein Magdt Gerdruth, bekommt jährl. 12 hdKr Lohn.

16. Michael Valentin, Bürger und AmbtzVerwalter hebet
jährl. 22 Rthlr HaußHeür

Haußgenößen

seine Frau Agneta Simonstochter
eine Magdt Tio. bekommt jährl. 14 hdKr Lohn.

17. Claus Ericson, Goldschmidt, hebet jährl. vor den Hauß
darinne Er wohnt, HaußHeür 11 $\frac{1}{2}$ Rthlr Specie.

Haußgenößen

seine Frau Doroth: Stengel
eine Magd Maij bekommt jährl. 12 hd Lohn.

18. Hans Fischer, Weißgärber, hat nichtes fruchtbares.

Haußgenößen.

Ein Gesell Samuel N. bekommt wochentl. 1 Carolin Lohn
ein Magd Madlen bekommt jährl. 15 hd K.r Lohn
ein Knecht Jürgen bekommt jährl. 24 hd K.r Lohn.

19. Elert Diehl Tischler hat nichts fruchtbares

¹⁾ Brennsohn, op. cit., lk. 395.

²⁾ Brennsohn, op. cit., lk. 395.

Haußgenossen

seine Frau Catharina Schneider

ein Gesell Heinrich N. bekommt wochentl. 16 w: Lohn

ein Lehrjunge N.

eine Magdt Caddrin bekommt jährl. 12 hd K.^r Lohn

20. Frans Jürgen Sendenhorst Schneider über 60 Jahren hat nichts fruchtbares

Haußgenossen

Ein Gesell Simon Vollert bekommt wochentl. 26 w: Lohn

eine Magd Anno bekommt jährl. hd K.^r Lohn

21. Johann Heinrich Rues Kauffhändler, hat nichts fruchtbares

Haußgenossen

seine Frau Margaretha Euphemia Schwabe

eine Magd Christin bekommt jährl. 15 hd K.^r Lohn

22. Reinholt Johann Rogge Kauffgesell, hat nichts fruchtbares

Haußgenossen

seine Schwester Dorothe Rogge

eine Magd Anna bekommt jährl. 15 hd K.^r Lohn

23. Peter Berg Kauffgesell hat nichts fruchtbares auch keine

Haußgenossen

24. Martin Schmöling Becker, hat nichts fruchtbares

Haußgenossen

eine Magd Anna bekommt jährl. 12 hd K.^r Lohn

25. Gottfried Hoffmann, Weißgärber, hat nichts fruchtbares

seine Braut Elisabeth Köhn

26. Dierich Becker Tischler, hat nichts fruchtbares,

Haußgenossen

seine Frau Catharina Kettlers

27. Erich Duwa¹⁾ Schuster, hat nichts fruchtbares

Haußgenossen

seine Frau Dorothea Wilßbeck

ein Gesell Joh. Philip Sausendahl bekommt wochentl. 1 Carolin Lohn

ein Lehrjunge Hans Heinr. Durmann

ein Lehrjunge Peter Krahn

ein Magd Marri bekommt jährl. 12 hd K.^r Lohn

¹⁾ Axel Julius de la Gardie kirja peale vastavad 4. oktoobril 1701 Fr. H. Sendenhorst ja S. Cämmerer, et nad on teatanud kolmele kohalikule kingsepale, Eric Duwa'le, Matthias Press'ile (1699. a. ei näe me teda veel Rakveres asuvat) ja Johann Reich'ile (nimestik nr. 54 all) jalanõude-valmistamise tarvilikkust, näilikkult sõjaväe jaoks. Nimetatud kingsepad on valmis küll töötama, kaebavad aga, et palju teha ei saa, sest ainult esimene neist omab kahte selli, teistel kummalgi pole neid üldse; edasi valitsevat kohapeal puudus nahast, nii et raha eest seda raske saada. Kohalikkude kingseppade häda tulevat üks nende esindaja isiklikult kindral-kubernerile melidima ja jäävat siis selle otsust ootama. BD XX nr. 23. TLA.

28. Johann Jäger Kleinschmidt, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen.

seine Frau Gerdruth Reijer

ein Gesell Johann Kröger. bekompt wochentl. 26 w: Lohn

ein Lehrjunge Otto.

29. Jonas Grubbe Ampts Verwalter bey dem Hr Landshaubtm. Wrangell, hat ein Hauß alhier, wofür Er jährl. 12 Rthl. r heür bekompt.

30. Christopher Reitscher Reit- und Grobschmidt hat nichtes fruchtbares

Haußgenoßen

seine Fr: Agneta Niemann

ein Lehrjunge Simon

eine Magd Tio, bekompt jährl. 12 hd K. r Lohn

31. Michael Werner Knochenhauer, hat nichts fruchtbares.

Haußgenoßen

seine Frau Maria Dörsch

ein Lehrjunge Hans Heinr: Splenning

eine Magd Kaij bekompt jährl. 12 hd K. r Lohn

32. Paul Werner, Knochenhauer, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen.

seine Frau Agneta Vogelgesang

eine Magd Leno bekompt jährl. 10 hd K r Lohn

33. Wendell Hueck Kauffgesell, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

eine Haußhälterin Anna bekompt jährl. 24 hdK. r Lohn

eine Magd Caddrin bekompt jährl. 15 hdK. r Lohn

ein Knecht Simon bekompt jährl. 24 hdK. r Lohn

ein Budenjunge.

34. Bendix Sparbe Töpffer, hat Capital 77¹/₂ Rthl. r wofür Er jährlich 6 proCento interessen hebet.

Haußgenoßen

seine Frau Christina Vogelgesang

ein Gesell Hans Jürgen Roman, bekompt kein gewissen Lohn

arbeitet Schockweiß

eine Magd Marri bekompt jährl. 12 hdK r Lohn

35. Michael Hünneberg Schuster, hat nichtes fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Elsa Andrestochter

36 Hans Comprecht Töpffer, hat nichtes fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Christina Hinrichstohter

ein Gesell N. N. arbeitet stückweret, daher Er kein gewissen Lohn hat.

37. Hans Doncke Schneider, hat eine stube in seinem Hauße
Verhäuret jährlich vor 7. Rthl. Heür

Haußgenoßen

seine Frau Maria Meißner

seine Frauen Schwester Agneta Meißner

38. Johann Foeniger Schneider, hebet jährl. vor Hauß Heür
18 Rthl. 16 weißen Heür

Haußgenoßen

seine Frau Catharina Köhn

eine Magd Kaij bekommt jährl. 15 hdKr Lohn

39. Hans Nielaus Jöleret Töpffer, hat in seinem Hauße eine
Kammer verhäuret, jährl. vor 4 Rthl.

Haußgenoßen

seine Frau N Eskelstochter über 60 jahren

eine Magd Caddrin bekommt jährl. 10 hd Kr Lohn.

40. Martin Zobels, Dreyers Wittwe, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

ein Gesell Johann N. bekommt wochentl. 1 Carolin Lohn

41. Erhard Molle Maurer, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau N. Zobell

ein Gesell Christian Fuchs bekommt des Sommers wochentl.
9 hdKr lohn

ein Lehrjunge Tönniß Kolck

eine Magd Anna bekommt jährl. 10 hdKr Lohn

42. Johann Schott Glaßer, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Maria Brös

ein Gesell Peter Wolter, bekomt wochentl. 13 w. Lohn

Eine Magd Eva bekommt jährl. 15 hdKr Lohn

43. Sara Helena Möller eine Jungfer hat nichts fruchtbar:

Haußgenoßen

eine Magd Marri bekommt jährl. 12 hdKr Lohn

44. Paul Trautsel Glaßer, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Elisabeth Böse

eine Magd Leno bekommt jährl. 12 hdKr Lohn

45. Abraham Bröse Hutmacher, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

eine Magd N. bekommt jährl. 12 hdKr Lohn.

46. Paul Engelbrecht Becker, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Anna Mar: Kämme
eine Tochter, die übrig unter 15 jahren
ein Lediger Kerl Johann Preiß, bekommt kein Lohn
ein Mädgen seiner Frauen Schwester tochter Mar: Eüphros:
eine Magd Greth Liso bekommt jährl. 20 hdKr Lohn
eine Magd Anno bekommt jährl. 12 hdkr Lohn

47. Andreas Möller Wäber¹⁾, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Fr: Elisabeth Kämme
seine Tochter Christina Möller
sein Frauen Schwestertochter Margareth ist ohne Lohn bey Ihm
Ein Gesell Andr: Ingmann, hat wochentl. 16 w: Lohn
ein Lehrjunge Erich

48. Johann Spindellmeyer Kürbner, hebet Jährl. 2 Rthlr
HausHeür

Haußgenoßen

seine Frau Anna Cath: Sandbauer
seine Tochter Anna Elisabeth

49. Johann Casten Sattler, hat Jährl. vor eine stube in
seinem Hauße Heür 20 hdKr L

Haußgenoßen

seine Frau Helena Rengen
seine Schwieger Mutter Maria Klok über 60 jahren
ein Lehrjung Johann Lubbian
ein Magd Cristin, dienet ohne Lohn, nur für Brodt.

50. Brodde Westmann Schneider, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

Ein Gesell Gust. Joh. Lubbian hat wochentl. 1 Carol. Lohn
eine Magd N. hat 10 hd Lohn

51. Bartol Rämän Wäber, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Mar: Christ: Storch
ein Gesell Thomas N. } bekommen ein jeder, nachdehm Sie fleißig
ein Gesell Erich Krook } arbeiten die Woche 16 weißen Lohn
ein alter Amtmann Erich Blom über 60 jahren
ein Lehrjunge Friedrich N.

ein Magd Kaij, bekommt jährl. 10 hdKr Lohn

52. Johann Bröse über 60 jahren, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

sein Weib Anna Sanning

53. Andreas Baar Schmidt, hat nichts fruchtbares

¹⁾ Weber.

Haußgenoßen

sein Weib Gerdruth Sanning

54. Johann Reich Schuster, hat nichts fruchtbares auch keine Haußgenoßen

55. Johann Lubbian über 60 Jahren, hat nichts fruchtbares

Haußgenoßen

seine Frau Anna Elisabeth Hugge

sein Stiefsohn Johann Rennert Mahler

56. Davidt Dettloff Schneider, hat sich von hier weggeben, wohnt im Simonschen Kirchspiel, hat hier ein Hauß, wo für Er jährl. 20 Rthlr Heür hebet.

57. Philip Böhm, gewesener Arrendator
seine Frau N. Elfering

Nachfolgende seindt Lose Letüthe, die sich alhier hin und wieder in Häußern und Badstüben aufhalten, geben keine Heür

1. Des Gerichtsdieners Weib Maria Kruse
2. ihre Magd Kaij dienet für brodt
3. des Accis dieners Weib N. N.
4. des Profosen weib
5. Ein Kerl Berend
6. sein Weib Anna Piep
7. Pilli Laur ein Arbeitskerl
8. sein Weib N.
9. Ein Weib Kaddrin bey der Glaser Joh : Schott
10. Lange Jürgen ein Arbeitskerl
11. sein Weib Kaij
12. Niclaus Straßenbrücker
13. sein Weib Leno
14. Anna eine Magd bey Hans Comprecht
15. Bertel ein Arbeitskerl
16. sein Weib Marri
17. ein Weib Anna
18. Niclaus ein Arbeitskerl
19. sein Weib Trino
20. Matthias ein Arbeitskerl
21. sein Weib Anna
22. Jürgen ein Arbeitskerl
23. sein Weib Leno
24. Letti Haß ein Schlachter
25. sein Weib Leno
26. ihre Tochter Liso
27. ein Weib Marri
28. ein Weib Tio
29. Michel ein Arbeitskerl
30. Ado ein Arbeitskerl
31. Michels Weib Marritt
32. Ado sein Weib Marri

} in Mart : Zobels Wittwen hauß

} in Claus Ericsons Hauß

} bey den Töpffer Bendix Sparbe

} in des Schusters Mich : Hünnebergs Hauß

} bey den Glaßer Paul Trautsel

} in Johann Adrians Hauß

} in des Hutmachers Brösen Hauß

} bey Paul Engellbrecht

33. Caspar Kull }
 34. sein weib Greta } bey m Kürßner Spindelmeyer
 35. Willem ein Arbeitskerl }
 36. sein Weib Malle } bey Joh. Heinr: Rues
 37. seine Tochter Kaij }
 38. Jürgen Straßenbrücker }
 39. sein Weib Marri } bey Jürgen Joh: Lange
 40. Some Maddj ein Arbeitskerl }
 41. sein Weib N. } bey den Sattler Joh: Casten
 42. ein weib Wolber wäscherin }
 43. ein weib Greta wascherin } bey Brodde Westmann
 44. ein Weib Anna die Badmutter }
 45. ihre Tochter N. eine Knipplerin ¹⁾ } bey den Schuster Eric Duw
 46. ein Weib Caddrin, bey Michael Werner }
 47. ein Weib Agnetha ein Näherin }
 48. Henni Hanß Fuhrmann } bey Johann Bröse
 49. sein weib Greta }
 50. Hinrich ein Arbeitskerl }
 51. sein Weib Marri }
 52. Jürgen ein Arbeitskerl } bey den Schmidt Andr: Baar
 53. sein weib Ello }
 54. ein Weib Leno, eine Wäscherin }
 55. Marten, }
 56. sein weib Anno } in Gust: Joh: Sprints Keller
 57. Ado }
 58. Peter Petersohn Brauer }
 59. sein Weib Christin } in des Herren Landshöfdings Krug
 60. Marten Baar Krüger in des H-n Landhöfd: Krug }
 61. Pilli Hanß ein Arbeitskerl } in Cantzlers
 62. sein Weib Trino } Krug
 63. Jürgen der Krüger }
 64. sein Weib Greta } in des Herren Landhöfd: Krug
 65. Jürgen ein Arbeitskerl }
 66. sein weib Anno } in Melchert Böhmen badstube
 67. Anthoni Jürgen }
 68. sein weib Marritt }
 69. Säfte Matz }
 70. sein Weib Marri } des Herren Landhöfd: Krüger
 71. Jahne Maddj ein Fuhrmann }
 72. sein Weib Christin }
 73. Michel ein Fuhrmann }
 74. sein Weib Marri }
 75. Kitze Mart ein Arbeitskerl }
 76. sein Weib Anno }
 77. Rettseppa Maddj, des Städgens Viehhirte, hat jährl. 6 Rhtl Lohn

¹⁾ Kneiplerin vöi Knipplerin sönast knippen-kneipen, knüpfen, vellicare J. u. W. Grimm, Deutsches Wörterbuch, Leipzig 1873, lk. 1406 ja 1436.

78. sein Weib Kaij
79. ein alt weib über 60 jahren, die alte Badmutter
80. Ein weib bey ihr Marri.

Frantz Hinrich Sendenhorst.
Salomon Cämmerer¹⁾.

Hermann Bruiningk †.

Õöl vastu 31. maid lahkus Riias surma läbi parun Hermann Bruiningk. Temaga on hauda varisenud üks vanema generatsiooni väljapaistvamaist ajaloolasist, kelle töö saab veel paljude aastate kestvusel ajaloolisele uurimisele olema kõige suurema väärtusega ja mõõduandva tähtsusega.

Lahkunu väline*elukäik ei osuta mingisuguseid oluliselt huvitavaid momente. Parun Gottfried Robert Hermann Bruiningk sündis 26. augustil (v. k. j.) 1849 Tartus Hellenurme mõisa omaniku, pärastise maakohtuniku Ludolph August Bruiningki teise pojana. Õppinud Tartus Blumbergi koolis ja gümnaasiumis, astus Bruiningk Tartu ülikooli, *invita Minerva* nagu ta ise ütleb, õigusteadust õppima. Tema juba vara ärganud harrastused kodumaa ajaloo suhtes said tugeva tõuke C. Schirreni 1866. aasta talvel peetud loenguist Liivimaa iseseisvuse hukumise üle, mille tagajärjel ta üliõpilasena, pinevalt süvenedes Liivimaa õiguse-ajalukku, püüdis alal hoida elavat kokkupuudet oma lemmik-ainega. Kuulumata prof. R. Hausmanni kitsamasse õpilaste-ringi võttis ta hiljemini siiski viimase paläograafilisest praktikumist osa, käis samuti Hausmanni loenguil ja võlgneb talle tänu oma ajaloolise spetsialettevalmistuse eest. Töötades üliõpilaspõlves Õpetatud Eesti Seltsi ürikkogud läbi, hakkas Bruiningk aru saama mõisateürikute erakordsest väärtusest, juhtis kahes mainitud seltsi koosolekuil peetud ettekandes tähelepanu Liivimaa mõisateürikute kogudele ja rõhutas vajadust sellelaadilisi allikaid süstemaatiliselt koguda ja välja anda. Sellele tööle pühendas ta siis, võib küll kindlasti öelda, terve oma hilisema elu.

Õiendanud graduaaleksami, astus ta 1875. a. maaomavalitsuse teenistusse, nimelt õieti väiksele kohale Liivi rüütelkonna-arhiivi registratuuri juures Riias. See alandlik amet, mis endaga kaasa tõi üsna igapäise bürokraatliku töö, on aga olnud Bruiningki hilisema

¹⁾ Selle nimestiku põhjal määrati 16. veebruaril 1700, et rakverelastel maksta tuleb 350 riigitaalrit, missugune summa 7. mail vähendatakse 250 riigitaalri peale. (Rootsi keelne märkus nimestiku lõpus).

arengu suhtes otsustandva tähendusega. Rahuldades oma huve kodumaa ajaloo vastu sattus ta siin rüütelkonna vanadele arhivaalidele, mis neil ajal „surnud arhiivina“ olid tolmuga kaetud ja ruumipuuduse tõttu vaevalt sallitavad. Mõte nende arhiivivaranduste kättesaadavaks ja kasutamiskõlvuliseks tegemisest ei annud talle enam rahu. Nendele arhiivaalidele kui ka mõisateürikute kogumisele pühendas ta siit peale terve oma vaba aja ja tööjõu ka oma edaspidise teenistuskäigu kestvusel rüütelkonna kantseleis. Aastail 1878—1884 oli ta rüütelkonna arhivaariks, aastail 1879—1884 ka õuekohtu assessoriks. A. 1884 valiti ta rüütelkonna sekretäriks ja jäi sellele kohale 1899. aastani, mil ta oma ametist lahkus, et ennast täiesti pühendada arhiivitööle.

Juba veidi varem oli Riia linnabibliotekaar Georg Berkholz Liivi maanõunikude kollegiumile esitanud ettepaneku mõisateürikute kogude uurimise ja kokkukogumise asjus. Nii olid selles suunas juba sissejuhatavad sammud astunud. Nüüd haaras Bruiningk terve oma energia ja vaimustusega kogumistööst kinni. Juba alguses piirduti selles töös Liivimaaga ja ajaliselt ajajärguga kuni 1561. aastani. Piirumise Liivi provintsi ühes Riia ja Saaremaa väljajätuga, kuid omaaegse n. n. Poola-Liivimaa, praeguse Lettgallia, arvestamisega tingisid mitmed antud asjaolud. Terve Vana-Liivimaa maa-ala käsitlemine oleks kokku põrganud ülepeäsematute raskustega. Säärane töökorraldus oli siiski selles suhtes otstarbekohane, et vähemalt kaks ajaloolist maa-ala, Riia peapiiskopkond ja Tartu piiskopkond, täies ulatuses arvesse tulid. Tänu oma ameti-seisukohale kui ka oma isiklikele sidele õnnestus Bruiningkil ürikute kokkukogumist mõisate ürikkogudest otsustava eduga edasi viia. Visa kangekaelsusega, mis end heidutada ei lasknud ühestki vastuväitest ja mingisuguseid asjatuid lubadusi ei sallinud, viis ta suure osa eraomandusena olevate ürikute omanikke niikaugemale, et nad neile kuuluvad ürikutevarandused andsid rüütelkonna-arhiivi omanduseks, kuna ta ülejäänud osa mõjutas nendele kuuluvad ürikud ärakirjutamiseks arhiivi saatma. See ühine ettevõtte viidi nii suures ulatuses ja nii heade tagajärgedega läbi, et küll oletada võib, et mitte üksainuski sellelaadiline ürik ei ole tähelepanemata jäänud. Kui tähtis see töö oli, näitasid 1905—1906 revolutsiooniaastad, mil paljud mõisamajad leekides hukkusid ja ühes sellega ka paljud ürikud, mille tagasinõudmisele nende omanikud olid truuks jäänud. Ka teistele tagasiantud ürikuile sai hiljemini sõjakeerises häving osaks või kanti nad laiali. Teadusele oleks see olnud mõõtnatult suureks kahjuks, kui mitte kõik säärased ürikud Bruiningki tegevuse läbi ei oleks hoolikalt tehtud ärakirjades oma sisu suhtes päästetud saanud. Kuid Bruiningk taotles

veelgi suuremat täielikkust: mitte ainult Liivimaal säilinud ürikuid ei tulnud arvestada, vaid ka naaberprovintssidesse ja välismaile viidud ürikud üles otsida ja võimaluse järgi kokku koguda. Nii on Bruiningk ise Stokholmi riigiarhiivis põhjalikke otsinguid toimetanud, mille tagajärjel seal leiduv materjal ära kasutati. Omalt poolt andis prof. Hausmann tarvitada need materjalid, mis ta juba ennemini oli kopeerinud Vetzlari riigikambrikohtu appellatsiooni aktsiooni aktidest. Nii viisi kanti siin suure püsivuse ja visadusega aastate jooksul haruldaselt täielik materjal kokku. Töö käigu kohta anti mitmel korral trükitud aruandeis üksikasjaliselt aru.

1893. a. oldi juba niikaugele jõutud, et teose väljaandmine võis kõne alla tulla, kusjuures kaastöölisena juurde kutsuti spetsialist ajaaloo alal N. Busch. Siiski kulus veel peaaegu 15 aastat enne, kui 1500. aastani ulatuv esimene anne trükist ilmus. Väljaandja teised tööd ja ebasoodsad ajaolud takistasid tunduvalt töö jätkamist. See pärast võis teose teine anne, mis käsitleb aastaid 1501—1545, alles ilmasõja järel Läti haridusministeeriumi kulul ilmuda. Ja ainult raske südamega pidi Bruiningk, ära tundes, et vanadus temalt sule käest kisub, lõpuks keelduma viimase, kolmanda, ande väljaandmisest, mis käib aastate 1546—1561 kohta ja mille materjalid juba valmis. Nii ei õnnestunudki tal üle elada oma elutöö lõpuleviimist.

Selle väljapaistva teose „Livländische Güterurkunden“ erakordset tähtsust lähemalt selgitama hakata võrduks öökullide viimisele Ateeni. Siin on tegu ürikutega, mis käivad maal asuva maaomanduse ja maaomanikkude õiguslike suhete kohta ja mis seetõttu moodustavad peaaegu tühjendamatu varaaida õiguse-, mõisate- ja agraarajaloo, põllu- ja karjamajanduse, maa topograafia, maa-härrade kronoloogia, kirikuajaloo, genealoogia jne. uurimisel. Kõige pealt pakuvad nad aga laialdast materjali rahvastiku sotsiaalse jagunemise ajaloole ja teevad kaunis kindlasti tarvilikuks meie seniste vaadete revideerimise maa pärisrahvaste ülemineku kohta vabaduselt orjusele. Ja samuti töötavad õieti tähelepandavaks saada need teaduslikud saavutused, mida võimaldavad tuhandeteni ulatuvad koha-, maa- ja isikunimed. Näit. võib sel alal oodata väljapaistvat lisa liivlaste maa-alade lätistumise väheuuritud küsimusele kui ka Eesti ja Läti rahvusliku piirjoone probleemile.

Käsikäes tööga mõisateürikute kallal käis Bruiningkil töö rüütelkonna-arhiivis. Väsimatult hankis ta rüütelkonnalt vahendeid ja ruume, et arhiivi kasutamist hõlbustada. Rüütelkonna sekretäri ameti pani ta maha, et end Liivi rüütelkonna „vana arhiivi“ direktorina (see arhiiv moodustab nüüd osa Läti riigiarhiivist) pühendada täielikult ar-

hiivitööle. Sellesse ametisse jäi Bruiningk kuni oma surmani. Selle arhiivi korraldamis- ja registreerimistöö kohta on samuti aru antud trükitud aruandeis, mis kohati väga huvitavad Bruiningki teeneks tuleb arvata, et tema poolt loodud arhiiv kõigist sõja- ja revolutsioonitormidest hoolimata on tervena säilinud. Kui päevakorrale kerkis arhiivi Venemaale viimise hädahoht, tegi ta palavikulise kiirusega tähtsamaist ürikuist ära kirjad, et neid päästa võimaliku hukkimise eest. Isegi punaste valitsus ei tihanud vana teadusmeest tema varandustest lahutada, vaid jättis ta rahulikult oma tööle, kusjuures tal tuli ajutiselt rhiiviruume enda elukorterina tarvitada. Läti vabariigi valitsus jättis samuti Bruiningki ametisse, määras temale õieti suure rahalise autasu ja võimaldas oma ainelise toetusega „Güterkunden'ite“ teise kõite trükkimise.

Oma arhiivi eest hoolitsemise kõrval ei ole Bruiningk silmast lasknud ka teisi arhivaalseid üritusi. Tema juhatusel on korraldatud Rootsi kindralkuberneride arhiivi, mis praegu Tartus asub; õuekohtu ja maakohtute arhiivid päästis ta vana kohtukorralduse kaotamise puhul paberivabrikusse sattumise hädahohust.

Oleks ühekülgne mainida ainult Bruiningki tegevust arhivaarina. Rääkimata juba temperamendikast sekkalöömisest poliitiliste päevaküsimuste harutamisel on Bruiningkist järele jäänud suur arv väärtuslikke suuremaid või vähemaid eriuurimusi nende hulgas tema põhjalik monograafia „Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter“ (Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XIX, Riga 1904) ja ühenduses selle teosega terve rida väiksemaid uurimusi kirikuajaloo alal. Bruiningki teos messi üle keskajal on keskaegse kirikuajaloo alal olnud teedrajavaks tööks ja jääb kauaks ajaks iga edaspidise uurimise möödapääsematuks aluseks neil aladel. Ei tule imestada, et see teos on tähelepanu äratanud ja suurima tunnustuse osaliseks saanud kaugel väljaspool Baltimaa piire. Edasi võiks mainida Bruiningki genealoogiliste tööde vilja „Das Geschlecht Bruiningk in Livland“, Riga 1913, milline laiaulatuslik teos oma lihtsa asjalikkuse ja rahuliku objektiivsusega — neid omadusi ei leia me sääraseis genealoogilises töis sageli mitte — otse eeskujuline ja mis sisaldab ka õieti rikkalikult suure väärtusega kultuurajaloolist materjali.

Ruumi puuduse pole võimalik Bruiningki teistele rohkearvulistele kirjatöödele siinkohal tähelepanu pühendada. Mainigem ainult, et Bruiningk tänu oma juriidilisele haridusele ja oma hilisemale juriidilisele praktikale oli Baltimaade kohtu- ja õiguseolude põhjalik tundja

ja et ta seepärast võis rohkemal määral, kui seda ajaloolased tavaliselt suudavad, nende alade üle valitseda, kus ajalugu ja jurisprudents teineteisega kokku puutuvad. Nii eelistaski ta peamiselt sääraseid alasid kuni kõige viimase ajani, nagu seda tõendab tema poolt kirjutatud sissejuhatus mõisateürikute teisele köitele, milles ta äsja kättesaadud materjali põhjal püüab valgustada Liivimaa agraar- ja kohtukorraldust keskaja lõpul, kui ka tema viimane töö Liivimaa õuekohtu ajaloo üle (Mitteilungen, XXI—XXII, 1921—1924).

Hermann Bruiningk oli viimane isik tuntud Bruiningkite soos, mis Liivimaale rea väljapaistvaid tegelasi annud. Äsja lahkunud välja- paistva uurija ja tegelase surmaga on see sugu väärikalt ajalukku varisenud.

O. Freymuth.

École des chartes Pariisis¹⁾).

1.

Prantsusmaale ja teadusele suurt kasu toonud *École des chartes'* loomist ja selle edaspidist tegevust ühendatakse harilikult kuulsa ajaloolase ja poliitikamehe François Pierre Guillaume Guizot' nimega. See on õige niivõrra, kui võrra *École des chartes* 1839. aastast alates Guizot' toetusel asetas oma tegevuse laialisele alusele ja seadis endale uued ülesanded. Kuid tõeliselt on selle teadusliku asutise loomine ja selle esimesed sammud seotud ka ühe teise, samuti kuulsa nimega — de G é r a n d o omaga. Tänu tema energiale süttis esmakordselt põlema see tähekene Prantsuse veel hoopis süngel taevarannal keset lõõmavate tuleriitade suitsuvingu, mil esimese revolutsiooni energilised tegelased põletasid vanu ürikuid ja pergamente. Alguses oli see süttinud tähekene vaevalt märgatav ja kadus vahetevahel täielikult pilvede taha. Kuid ta kasvas järjekindlalt ja mõõdnud sajandi 30-date aastate lõpul hakkas mitte ainult valgust andma, vaid ka soojendama neid paljusid isikuid, kelles jälle ärkasid huvid ja harrastused Prantsuse ajaloo vastu, — saades nimelt selleks, mis ühendatakse *École des chartes'* mõistega ja mis juba ligi sada aastat arendab oma kasulikku tegevust.

Kui kanduda mõttes Prantsuse Suure Revolutsiooni esimestesse aastatesse, siis ei saa konstateerimata jätta seda vastikut vandalismi, millisega asuti hävitama tule ja mõõga abil kõike seda, mis kuidagi võis meelde

¹⁾ Vallet de Viriville, L'École des chartes, son passé, son état présent, son avenir, Paris 1867.

tuletada vana feodaalset Prantsusmaad, nimelt kümnestuhandes arhiivihoiukohas¹⁾ säilinud vanu akte ja dokumente. Kuid rõõmustaval viisil ei hukkunud kaugeltki kõik mineviku pärandus põlema süüdatud tuleriitadel. Kahetsemisväärt on aga asjaolu, et teiste revolutsiooni tormis ärapühitud vaimulikkude ordude ja kongregatsioonide kõrval lõpp tehti ka benediktiinlaste kongregatsioonide (*congrégation de Saint-Maur*), mil õieti suured teened ajalooteaduses ja mis XVIII sajandil lõi terve arhiivaaride kooli.

Kaevates taga seda jäädavalt teadusele kaduma läinud jõudu, tuntud publitsist de Gérando, kelle sulest hiljemini ilmus rida tähelepanuväärt töid, hakkas hauduma mõtet, kas ei oleks mingisugusel teisel kujul võimalik uuesti ellu kutsuda hävitatud benediktiinlaste kongregatsiooni, nimelt luua laialine ja võimas rahvuslik asutis, millesse võiks juurde tõmmata veel ellu jäänud ajaloouurijad, kes võiks vanu akte lugeda ja seletada ja kellele võiks ülesandeks teha vastavate ajalooliste huvidega noorsoo väljaõpetamise.

Siseministeriumi peasekretärina esitas de Gérando 1806. aastal märgukirja kaunisteaduste uurimise õhutamisevahendite kohta (*rapport sur les moyens d'encourager la culture des lettres*). Siseminister hertsog de Cadore saatis selle kava Napoleonile edasi, kes oma vastuses Osterode laagrist 7. märtsil 1807 kiitis täiesti heaks avaldatud mõtted ja soovitas esitatud kava üksikasjad kõige pealt põhjalikumalt läbi töötada²⁾.

Kuid varsti järgnevate ebasoodsate ajaolude mõjul langes see projekt unustusse. Autor ei suutnud seda siiski unustada ja pani oma plaani teostamiseks 1820. a. siseminister krahv de Siméonile ette ellu kutsuda *École des chartes* juba vähem laialistel alustel, kui need, mis ta oma 1806. a. kava aluseks oli võtnud. Louis XVIII kiitis 1821. a. selle ettepaneku tunduvalt muudetud kujul heaks ja andis käsu Pariisis asutada *École des chartes* arhiivaaride ettevalmistamise jaoks. Otsustati, et koolil peab olema kaksteist kuulajat, kelle välja valib *L'Académie des inscriptions et belles lettres*. Kuulajad pidid jagunema kahte osakonda, kuus isikut kummaski, ja õppima vanade ürikute lugemist ja mitmesuguste kesk-aegsete dialektide mõistmist. Õppejõududena pidid toimima kaks profes-

1) Mõtlemine siin arhiivide kõrval otseses mõttes igasuguseid vanu hoiupaiku, nagu kohvreid, kaste, vaate, kotte j. m., millistes paberirulle alal hoiti. Antud arv — 10.000 — käib terve Prantsusmaa kohta. Pariisis leidsid 405 arhiivi. Arhiivihoiukohtade hulka on arvatud riigiasutiste, kloostrite, kirikute, usulistest ordude, linnakogukondade, mitmesuguste korporatsioonide, senjööride, tähtsate sugukondade j. t. arhiivid.

2) Vt. V allet de Viriville, Recherches sur le projet présenté à l'Empereur en 1807, par le baron de Gérando, Bibliothèque de L'École des Chartes, IV, 1847—1848.

sorit, kelle nimetas siseminister, neist ühe kuninglikust avalikust raamatukogust, teise kuninglikkude arhiivide depoost.

Niisuguses vähenõudlikus koosseisus avati *École des chartes* 1821. aastal. Esimesteks professoriteks määrati väga asjatundlikud isikud, nimelt endine de Périgueux peakiriku kanoonik, abt *Lespine*, kes juba kakskümmend aastat oli juhatanud kuningliku raamatukogu käsikirjade osakonda, ja *Pavillet*, kes toimis kuninglikkude arhiivide ajaloolise sektsiooni juhatajana. Esimene neist algas õpetust kuue kuulajaga 1. juulil 1821 ja teine algas oma kursuse kuuele eri kuulajale alles järgmise aasta veebruaris. Koolis viidi läbi täiesti põhjendamatu jagunemine kaheks osakonnaks, nii et pooled kuulajad valmistasid raamatukoguasjanduse ja teine pool arhiiviasjanduse alal. Esialgu ei olnud kursuse kestvus kindlaks määratud. Alles 1823. a. otsustati, et kursus peab kestma kaks aastat ja et iga kahe aasta tagant tulevad valida uued kuulajad, kes valitsuse poolt saavad ülalpidamise.

Kuid enne teise kuulajate koosseisu vastuvõttu 1824. a. esitas akadeemia motiveeritud ettepaneku põhikirja läbivaatamise kohta. De Gérando osavõtul töötav akadeemia komisjon andis küsimuse kohta üksikasjaliselt aru, kuid minister de Corbière mitte ainult ei jätnud asjale edaspidise käigu andmata, vaid isegi, määrates 1825. a. surnud *Pavillet'* asemele kuninglikkude arhiivide ajaloolise sektsiooni juhataja *Ponsard'*i, jättis professoreile vabaduse endale kuulajaid hankida nii, nagu nad heaks arvavad, ja lõpetas kuulajatele ülalpidamise andmise riigi poolt. Selle tagajärjel kadusid kuulajad ja õpetus jäi soiku viieks aastaks.

1829. aastal tekkis kaunis tuntud juristi *Rives'*i algatusel laialt tuntuslik kavatsus seisma jäänud *École des chartes'*i uuesti ellu kutsuda. Kavatseti kätma panna kaks kursust — üheaastane algkursus, mille ülesandeks oleks olnud ainult õpetada lugema vanu ürikuid, ja kaheaastane erikursus, mil oleks tutvutud diplomaatikaga ja paläograafiaga. Algkursuse lõpetamise järel pidid kuulajad erilise komisjoni ees õiendama võistluseksami, et saada teisel kursusel stipendiumi 800 frangi suuruses. Sama komisjoni ees olid korraldatud eksamid erikursuse lõpetajatele, kes eksami eduka õiendamise korral said arhivaari-paläograafi diplomi. See diplom andis enda omanikule eesõiguse kuninglikus raamatukogus ja arhiivivalitsuses avanevatele kohtadele pääsemisel. Peale selle oli ette nähtud, et riigitrükikoda iga aasta tasuta trükib ühe köite „*Bibliothèque de l'École des chartes*“, millesse seeriatena paigutatakse kooli kuulajate poolt tõlgitud ja kommenteeritud vanad dokumendid, ja ühe köite „*Bibliothèque de l'histoire de France*“, milles kronoloogilises järjekorras aset leiavat kuulajate lühikeste märkustega varustatud ajaloolised ürikud. Viimane seeria oli mõeldud jätkuna 1765. a. Brequigny poolt alustatud väljaandele „*Table chronologique*

des diplomes, titres et chartes, concernant l'histoire de France", millest oli ilmunud ainult kolm köidet.

Kuigi kuningas Charles X selle kava 11. novembril 1829 kinnitas, ei leidnud see siiski teostamist. Küll avati 2. jaanuaril 1830 kuningliku arhiivi juures *École des chartes*'i algkursus ja kavatseti avada erikursus järgmisel aastal raamatukogu juures. Kuid sündmustekäik võttis varsti teistsuguse pöörde. Juuli revolutsioon tõstab Prantsuse troonile Louis Philippe'i, kelle valitsemisaja algusse langeb Guizot' lühikeseajaline teotsemine siseministrina, milline aeg siiski oli küllalt pikk selleks, et võimaldada *École des chartes*'i asetamise kohasele alusele. Guizot kaotas jalamaid kooli kahepaiksuse ja koondas kõik selle tegevuse ühesse õppeasutisse avaliku raamatukogu juures. Algkursuse pidamise tegi ta ülesandeks Lespine'ile ja kutsus diplomaatika ja paläograafia õpetoolile arhiiviasjanduses vilunud isiku -- Champollion-Figeac'i. Abt Lespine'i surma järel a. 1831 kutsuti algkursuse juhatajaks Guérard, kes oli ise olnud selle kooli kasvandik ja lõpetanud selle kursuse 1822. aastal.

Teatavasti moodustab Guizot' tegevus hariduse alal hiilgava lehekülje Prantsuse kultuuriajaloo. Suur vaimse energia tõus, mis käsikäes käib teaduslike ühingute rajamisega, avalikult ja püsivalt rõhutatud austus ajaloolise voolu vastu ühenduses teadusmeeste austava tunnustamisega valitsuse poolt, ohtrad annetused teaduse ja hariduse edendamiseks, — kõik see koondas Guizot' ümber rea väljapaistvaid isikuid, kellele olid kallid teaduse ja kodumaa huvid; kõik see võimaldas ka *École des chartes*'i tõsta vajalisele kõrgusele.

Kui Guizot'l 1835. a. õnnestus saada parlamendilt erilise fondi Prantsuse ajalugu käsitlevate dokumentide ülesotsimiseks ja väljaandmiseks, juhtis ta tähelepanu vajadusele anda *École des chartes*'ile niisugune korraldus, et selle kasvandikud oleksid võimelised säärase suure ülesande teostamiseks. Nüüd võisid need kavatsused, mis seni olid kavatsusteks jäänudki, Guizot' mõjul teostuda: aprillis 1839 otsustasid selle kooli endised kuulajad — nende arv ulatus 1839. aastaks neljakümnekaheksani ¹⁾ — ühi-

¹⁾ „Vanast koolist“ (ancienne école) lasti 1821. a. kuus ja 1822. a. samuti kuus isikut välja, kellest mõned omandasid teaduse ja kirjanduse alal tunnustatud nime, nagu Le Noble, kes kirjutas tööd „Histoire du sacre des rois de France“, 1825, „Livre des temps“, 1839, Capefigue (tööde „Philippe Auguste“, „La France au moyen âge“ j. t. autor), Guérard (tema tööd: „Essai sur le système des divisions territoriales de la Gaule sous les rois francs“, 1832, „Polyptique de l'abbé Irminon, ou Etat des terres, des revenus et des serfs de l'abbaye de Saint-Germain des Prés sous le règne de Charlemagne“, 1836, „Du système monétaire des Francs sous les deux premières races“ j. t.), Burnouf, kes asus „Collège de France'is“ Sanskriti keele õpetoolil ja kirjutas rea töid idamaade keelte üle, Le Vaillant de Florival, kes oli Armeenia keele pro-

neda selle olevate kuulajate üheks teaduslikuks tervikuks, et oma tegevuses mitte võõraks jääda *École des chartes*'ile, vaid viimasega alalises ühenduses püsida. Selleks otstarbeks kutsuti ellu *Société de l'École royale des chartes*, mille büroo moodustasid kõnes oleva kooli professorid ja kooli üle valitseva komisjoni liikmed. Uus ühing asus viibimata teostama kavatsust, mis kaunis selgusetul kujul oli esinenud 1829. a. projektis, nimelt välja andma „*Bibliothèque de l'École des chartes*“. Esimene köide ilmus 1839. a. lõpus ja sellest ajast peale on see väljaanne oma ilmutist jatkanud: viimane Tartu ülikooli raamatukogus leiduv köide, LXXXIV, kuulub aastasse 1923. See seeria moodustab suure kollektsiooni ajaloolisi dokumente, mis on läbi töötatud mainitud ühingu liikmete, *École des chartes*'i kuulajate poolt.

Guizot' mõjul tekkinud tõuseng *École des chartes*'i tegevuses tõmbas ka seltskonna tähelepanu sellele teaduslikule asutisele. Juba 1844. a. esitas saadikutekojas Ferdinand de Lasteyric valitsusele küsimuse *École des chartes*'i kuulajate kasutamise kohta. Kõik see andis valitsusele tõe kooli seisukorra edaspidiseks tõstmiseks. Nii ilmus 1846. a. detsembris määrus, mis märksa suurendas õppejõudude arvu repeteerivate professorite (*professeurs répétiteurs*, kes 1855. a. ümber nimetati adjunkt-professoriteks) näol jne. Õppeasutise direktoriks määrati Guérard ja pandi jälle maksma vana kord õpilaste toetamise suhtes, nii et kaheksa kuulajat hakkasid valitsuselt saama 600-frangilist stipendiumi. Kooli sisseastujaile hakati nõudma *bachelier-ès-lettres* kraadi, mis umbes vastab meie filosoofiateaduskonna magistriskraadile; ka hakati korraldama neile sisseastumiseksami Prantsuse ajaloos. Kuid viimane nõudmine osutus praktikas ülearuseks ja aitas ainult kaasa kuulajate arvu vähenemisele, mispärast see juba 1849. a. ära kaotati. Eksamid aga, mis korraldati iga kolme aastakursuse (praegu 3½ aastakursuse) ärakuulamise järel, tunnistasid juba 1847. aastal õpingute ja omandatavate teadmiste tasapinna tunduvalt tõusust.

Kõige selle tagajärjel kujunes vaade, et *École des chartes* moodustab ainsa kooli, mis suudab välja lasta täielikult ettevalmistatud ja haritud arhivaare. Säärase vaate läbi mõjutatud, otsustas Prantsuse valitsus sise-ministeeriumi juurde departemanguarhiivide keskvalitsuse loomisel 1850. a. 4. veebruari dekreediga maksma panna erilised soodustused *École des chartes*'i lõpetanud isikute suhtes. Nimelt määras selle dekree di esimene punkt, et departemanguarhiivide juhatajaks võivad saada ainult *École des chartes*'i kursuse läbiteinud isikud ja et ainult viimaste puudumisel võib

fessoriks, Barbié du Bocage (geograafia professor, kirjutanud „*Dictionnaire géographique de la Bible*“) j. t. Vaata Martial Delpit, *Notice historique sur l'École royale des chartes, Bibliothèque de l'École des chartes, I, Paris 1839—1840.*

neile kohtadele võtta ka teisi isikuid, kes aga sel korral peavad õiendama erilise eksami.

Säärasele *École des chartes*'i tõusengule aitas kahtlemata tunduvalt kaasa ta auvääriline juhataja Guérard, kes oli 1831. aastast peale seisnud asutise eesotsas. Seetõttu leinasid tema surma, mis aset leidis 10. märtsil 1852, taga kõik need, kellele olid kallid Prantsuse ajaloouurimise edusammud. Õieti tähendas raidkirjade ja kaunisteaduste akadeemia president L e n o r m a n t, et Guérard kehastas enda isikus benediktiinlaste pärandust. Guérard'i asemele määrati akadeemia liige ja riigiarhiivide valitsuse ajaloolise osakonna juhataja N a t a l i s d e V a i l l y; 1858. a. pääsis tema järglasena *École des chartes*'i juhataja kohale selle kooli senine professor L é o n L a c a b a n e.

Guérard'i kestva juhatuse-aja jooksul maksmapandud korraldused — neist võiks veel mainida, et järelevalvet eksamite järgi teostas ühel ajal direktori ametiga ellukutsutud *conseil de perfectionnement*, mille liikmete hulka kuulusid ka kooli professorid, — Guérard'i surma järel kinnitati ministeeriumi määrusega 1854. a.¹⁾ ja on oma olulisis osis siamaani püsima jäänud, muidugi nende muudatustega, mis ajanõuetest on tingitud. Näit. hakati Veneetsia arkeoloogilise kooli eeskujul 1861. aastast peale kasutama fotografeerimist aktide faksiimilede saamiseks. 1866. a. peale hakati lubama eriliste mitteobligatoorsete kursuste korraldamist. Nii luges juba seltsamal aastal L é o n G a u t i e r säärase kursuse (*cours libre*) keskaja ladinakeelse luulekirjanduse ajaloo üle. 1867. a. alates määras riik selle õppeasutise ülalpidamiseks iga aasta 45.000 franki. Dekreediga 30. jaanuarist 1869 anti seaduslik jõud seni praktikas kindlaskujunenud õppekursusele, mille hulka kuulusid järgmised ained: paläograafia, Romaani keeled, bibliograafia ühes raamatukogude ja arhiivide korraldusega, diplomaatika, Prantsusmaa poliitilised, administratiivsed ja kohtulised asutised, keskaja tsiviil- ja kirikuõigus ja keskaja arkeoloogia. Kursus kestis kolm aastat²⁾.

Alal hoides Guérard'i ajast päritud sisemise korralduse, isegi eksamid, mille tarvilikkuse juures on viimasel ajal siiski hakatud kahtlema, on

¹⁾ Règlement pour les examens, les compositions et les thèses des élèves de l'école impériale des chartes de 26. mai 1854, Bibliothèque..., V köide, 3. seeria, 1854.

²⁾ Olgu siinkohal võrdlusena toodud *École des chartes*'i eeskujul 1878. a. senaator N. Kalačevi algatusel ellukutsutud Peterburi Keiserliku Arkeoloogilise Instituudi õppekava enne 1917. a.: paläograafia (Slaavi), käsikirjade (eriti kiirkirjade) lugemine ja harutamine, diplomaatika, sfragistika, vesimärgid, juriidilised muinsused (vana tsiviil- ja kirikuõigus), ajalooline geograafia, Vene ajalugu, arhiiviteadus, bibliograafia, raamatukogude-teadus, kristlik arkeoloogia (kirikute maalid ja arhitektuur), arkeoloogia, numismaatika ja mitteobligatoorse kursusena Poola-Leedu muinsused. Kursuse kestvus Peterburi instituudis oli 2 aastat, vastavas Moskva instituudis 3 aastat.

École des chartes omandanud õieti väljapaistva tähenduse, hoolimata sageli vahelduvaist Prantsuse valitsusist ja mitmeist muutusist maa poliitilises korras. *École des chartes*'i edukuse on peamiselt põhjustanud kaks asjaolu: kõige pealt tema kasvandikkude lähedane osavõtt Prantsuse terve arhiiviasjanduse reorganiseerimisest ja teiseks tema kasvandikkude poolt asutatud ja tema juures 1839. a. peale teotseva teadusliku ajaloolise ühingu *Société de l'École des chartes* järjekindel kasvamine ning tõus.

2.

Prantsusmaal, kes Suure Revolutsiooni ajal oli barbaarselt hävitanud tuhanded aktide hoiukohad, õnnestus siiski möödunud sajandi 50-daist aastaist alates mitte ainult uuesti leiutada palju sellest, mis oldi arvatud kaduma läinud olevat, vaid ka korraldada oma arhiivid niivõrra eeskujulistel alustel, et nad muutusid eeskujuks teiste riikide arhiiviasjandusele. Sellest määratusuurest korraldustööst võttis *École des chartes* väljapaistval kombel osa. Guizot, kelle algatusel parlament oli a. 1834 määranud igaaastase toetuse 120.000 frangi suuruses ajalooliste allikate ülesotsimiseks ja trükkimiseks, nägi õigusega selles üituses nende ajalooliste tööde alust, mis võivad kindlustada Prantsusmaale tema auväärse koha Euroopas. Guizot' poolt kokkukutsutud Prantsuse ajaloolaste komitee asus teatavasti erakordse energiaga Pariisi kokkuveetud kirjalikkude allikate kaootilise massi korraldamisele ja *École des chartes*'i kuulajate agaral toetusel saavutati juba mõne aasta kestvusel mitmed tähelepanuväärt tägajärjed. Nii kujunesid hiiglasuured *Archives nationales*, mis asusid Napoleon I ajal konfiskeeritud ja nüüd selleks otstarbeks kordaseatud vürstide de Soubise'ide lossis kui ka ümberehitatud ja 1847. a. eelmisega ühendatud Guise'ide lossis. 1867. a. juurdeehituse järel asus uue ehitise ühes osas tagasihoidlikult ka *École des chartes*.

Kuid see kõik oli alles asja algus. Guizot sai aru, et peamised ja kapitaalsed tööd tulevad teha departemangudes, kus on vaja kokku koguda laialipillatud ja vaevalt säilinud rikkalikud materjalid. Kuigi tema pealekäimisel juba 1838. a. igale departemangule ülesandeks tehti arhiiv asutada ja selle juhatamiseks eriline arhivaar ametisse panna, ei nihkunud see asi arhivaaride puudusel kuni 1850. aastani peaaegu üldse paigalt. Nimelt ei suutnud *École des chartes* veel küllalisel määral arhivaare ette valmistada. Kuid 1850. aastast alates hakkasid lood paranema. Siseministeeriumi juures kutsuti ellu departemanguarhiivide keskvalitsus, millelise asutamisega seisabki ühenduses eelpool mainitud seadus *École des chartes*'i lõpetajate eesõiguste kohta departemanguarhiivide juhataja ametisse pääsemisel. Otsekuul Guizot' mõtte teostamiseks kutsuti selle keskvalitsuse juures ellu eriline ajalooline komisjon, *Commission consultative des archives*

départementales, communales et des hospices. See komisjon saigi lüliks, mis ühendas arhiivide keskvalitsuse *École des chartes*'i ühinguga. Tänu sellele komisjonile ja järjekult ka *École des chartes*'ile võidi Prantsuse departemanguarhiivide korraldus niisugusele järjele tõsta, et osutus täiesti võimalikuks iga aasta kokku seada täieliku ülevaate kõigi arhiivide tegevuse kohta. Komisjoni poolt kokkuseatud küsimuslehed ja nende läbitöötamine kui ka arhiivide keskvalitsuse poolt väljaantavad iga-aastased foliandid, — kõik see moodustab suure ürituse, millele teised riigid kadusega vaatavad.

Et departemanguarhiivide juhatajate kohtadel asusid endised *École des chartes*'i õpilased, võis komisjon küsimuslehtedele otsekohe arhiivitöösse puutuvate lahtrite kõrval paigutada veel ühe väga väärtusliku lahtri, mis pidi kujutama alalist sidet *École des chartes*'i endiste kuulajate ja selle alatasa väsimatult edasi rühkiva kooli vahel. Nimelt paluti selles lahtris arhivaare üles anda oma teaduslikud trükitööd aruande-aasta jooksul. Kui läbi vaadata nende lahtrite kokkuvõtte, siis leiame määratu suure bibliograafia *École des chartes*'i kasvandikkude ajalooliste teoste kohta. Arusaadav on, et sel teel kujunevad tugevad sidemed selle teadusliku asutise ja tema endiste õpilaste vahel. Ainult see suur *École des chartes*'i asjatundlikkude kasvandikkude hulk, kes Prantsuse departemanguarhiives töötab, võimaldas võrdlemisi kerge vaevaga teostada Prantsuse arhiivide endise peadirektori markii de Laborde'i unistuse arhiivide-museumi avamise kohta. Tema algatusel muretsevad arhivaarid kõigest arhiivist kõige iseloomulikumat vanad dokumendid ja ürikud, millistest kujuneski 19. juunil 1867 l'hôtel Soubise'i toredais ruumes avatud *Le musée des archives*, — muuseum, mille peale Prantsusmaa võib õigusega uhke olla.

3.

Teine tähtis asutis, mis soodustas *École des chartes*'i harukordselt edukat tegevust, on 1839. aastast peale kooli juures töötav ja alatasa oma töös süvenev teaduslik ajalooline ühing — *Société de l'École des chartes*. Koostudes *École des chartes*'i kasvandikest seadis see ühing endale sihiks keskaega uurida ja arhiivist selle ajajärgu kohta seni tundmatuid ürikuid üles otsida, et neid avaldada ühingu väljaandes „*Bibliothèque de l'École des chartes, revue d'erudition consacrée spécialement à l'étude du moyen âge*“. Ajajooksul, alates 1839. aastast, on sellest väljaandest kujunenud paljukõiteline kogu, mis täidetud *École des chartes*'i õpilaste töödega. See publikatsioon hakkas ilmuma seeriatena, kusjuures igaüks neist koostus viiest köitest. Juba kahe esimese seeria ilmumise järel koondus seltskonna üldine tähelepanu sellele ajaloolisele ühingule, peamiselt seetõttu, et 1849. a. välja anti täielik nimestik kõigi selle kohta, mis esimeses kümnes köites

avaldatud. Säärane nimestik osutus hädatarvilikuks, sest neis köites oli juba paigutatud ja seletatud umbes 500 akti. Järgmise kahe seeria ilmumise järel avaldati ka nende kohta a. 1859 eriline nimestik. 1870. a. ilmus René de Lespinasse'i poolt register 1860—1869 aastail avaldatud köidete kohta, kuna 1888. a. Eugène Lelong, avaldades samasuguse registri aastate 1870—1879 kohta, sellele juurde lisas üldregistri kõigi seni ilmunud 40 köite kohta jne. Nagu juba mainitud, oli 1923. aastaks sellest suurest allikatepublikatsioonist ilmunud 84 köidet. See rikkalikuim ajalooline allikatekogu mitte ainult ei toonud kuulsust enda kaastöölisele, nii et paljud isikud, kes selles kogus kaasa töötanud, pääsesid oma auhindadega kroonitud tööde eest Teaduste Akadeemia laureaatide hulka, vaid tema kaastöölised on kutsutud ka kõrgetele kohtadele mitmesuguseis haridusasutis, administratsiooni ning kohtu alal ja mujal. On loomulik, et ka *École des chartes*'i kuulajate hulgas areneb kiiduväärt auahnus ja püüe mitte maha jääda enda kaastöötajaist, vaid endi ühist väljaannet ka oma poolt lisandustega rikastada. Teisest küljest tõmbasid selle ajaloolise ühingu poolt saavutatud edusammud terve Prantsuse seltskonna tähelepanu *École des chartes*'ile, nii et sellele hakati meeleldi kingitusi andma, peamiselt raamatute ja käsikirjade näol. Praegu on *École des Chartes*'il oma kaunis rikkalik raamatukogu. Kasutades suures arhiivipalées kroonu korterit, omades enda läheduses väärtuslikke arhiivimaterjalide kogusid, saades riigilt suured summad enda ülalpidamiseks (näit. 1902. a. 74.950 franki) ja olles üldise lugupidamise ning austuse osaline, sammub *École des chartes* juba terve sajandi kestvusel kindlasti kuulsate teadusmeeste ja ajaloouurijate poolt kättenäidatud teed.

4.

Eelpool kirjeldatud Prantsuse teadusastutise edusammud ajaloolise uurimistöö süvendamisel võiksid ja peaksid ka meile eeskujuks olema. Seisame ju meie praegusel momendil Eestis alles samasuguse elava ajaloolise tegevuse lävel, mil Prantsusmaal juba pikk minevik seljataga. Meie arhiivid on, kuigi väiksemas määrtas, kõik needsamad momendid üle elanud, kui Prantsuse omad üle saja aasta tagasi. Ilmasõja ja sellele järgnenud revolutsiooni keerises sai meie maa arhiividele osaks mitte väiksem katastroof, kui Prantsuse omadele Suure Revolutsiooni ajajärgul. Võib olla on meie arhiivid suhteliselt isegi enam laastada saanud: Prantsuse revolutsionäärid püüdsid ikkagi dekreetidega arhiivimaterjali hävitamisele teatavaid piire panna ja hävitamine ise ei sündinud igalpool ühesuguse põhjalikkusega.

Meie arhiive tabasid aga, kui nii õelda võiks, kolmekordsed hädad. Kõige pealt veeti meie tähtsamad arhiivid sõja puhul maalt välja kaugele

Sise-Venemaale ja pealegi mitmesse kohta, kust neid revolutsiooni järel oli raske uutelt riigivõimudelt täielikult tagasi saada. Teiseks hukkus suur osa sellest, mis oli jäänud kohtadele. Osalt hävitati mõnel puhul arhivaale meelega — tuli ette isegi nende põletamisi — osalt peideti neid küll, kuhu juhtus — keldritesse, pööninguile ja mujale, kuhu nad sageli unustusse jäidki ja niiviisi rikki läksid. Kolmandaks — ja see on vist küll kõige suurem häda — puudusid meil arhiiviasjanduse jaoks kohased teaduslikud jõud, vilunud õpetatud arhivaarid täielikult. Seepärast osutus raskeks hakkama saada isegi säärase oma arvult väikese arhiivimaterjaliga, mis praegu Eestis on olemas. Selles suhtes tuleb meil vaadata kadedusega Prantsusmaa peale, kus arhiivide korraldamistööle pakkusid oma abi kõige pealt Teaduste Akadeemia ja paljud teised teaduste alal töötajad. Meie teaduste ääs, ülikool, vaikib aga selles küsimuses visalt. Meil puuduvad veel de Gérardod ja Guizot'd!

Meie valitsus on üldiselt õieti helde. Meie arhiivide peale kulutatakse relatiivselt üsna suured summad, nii et me selles suhtes suurriikide ees ei tarvitse häbeneda¹⁾. Kuid sellest hoolimata ei nihku asjad edasi. Vastupidi, nad näivad iga aastaga ikka halvemaks ja keerulisemaks minevat ja ikka enam ja enam arusaamatusi esile kutsuvat. Viimase 4—5 aasta jooksul ei kao küsimus meie arhiiviasjanduse korraldusest ajalehtede veergudelt. Kõige rohkem pühendatakse tähelepanu meie Keskarhiivile, kuhu on koondatud kõik see, mis üle jäänud üleelatud sõja ja revolutsiooni järel. Iga vastav ajalehe artikkel sisaldab kaebusi ja rahulolematuse avaldusi meie Keskarhiivi puhul. Nähtavasti ei ole see kõik mitte rahapuudusega seletatav, vaid siin puudub midagi, mis rahast väärtuslikum. Nimelt puuduvad meil Gérardod ja Guizot'd. Meil ei puudu mitte ainult need lossid, mis Prantsusmaal on antud arhiividele kasutada, vaid puuduvad üldse arhiivi jaoks kohased, kõiki vastavaid nõudeid rahuldavad ruumid. Meie arhiiviasjanduse edasiviimiseks läheb raha kõrval vaja ka teiste abinõude tarvituselevõttu, mis võiksid meile anda vilunud, asjatundlikke ja vastava eriharidusega varustatud arhivaare. Meie Keskarhiivi praeguse koosseisu ja seal praegu valitsevate olude juures oleks raske loota säärase jõudude valmimist Keskarhiivis endas, sest selles asutises pole praegu õigeid juhte.

¹⁾ Pariisi Archives Nationales'i eelarve oli 1913. a. 243.517 franki, millisest summast 219.967 franki langes palkadeks ja 23.550 franki muudeks kuludeks. Eesti raha peale ümberarvatuna kursiga 14,45 teeb see välja 3.518.820 Eesti marka. Meie Keskarhiivi eelarve oli 1924. a. 6.315.000, 1925. a. 4.345.000, 1926. a. 4.773.000, 1927. a. 4.688.000 Eesti marka. École des chartes'i eelarve oli 1912. a. 80.600 franki (palkadeks ja stipendiumideks 66.600 franki, teised kulud 14.000 franki), mis sama kursi järgi Eesti rahas välja teeb 1.164.670 Eesti marka. Kui meil korraldataks ülikooli juures kas või ajutisedki sellelaadilised kursused, ei läheks nad mitte rohkem maksma.

Prantsuse arhiivid elasid omal ajal üle hirmsa katastroofi, kuid prantslased suutsid oma teadusmeeste abil võrdlemisi ruttu asja jälle joonde ajada ja muutusid arhiiviasjanduse alal eeskujuks tervele Euroopale. Meie väikesel kodumaal on olemas laiaulatuslik ja teadusilmaski tuntud ülikool. Kas ei peaks selles leiduma kohakene ka meie arhiiviasjanduse jaoks, et me võiksime sel teel endale ette valmistada mõned teadusliku koolitusega arhivaarid, keda meie arhiiviala hädapäraselt vajab? Ja kas ei oleks praegu mitte viimane aeg neidki küsimusi tõsisemalt kaalumisele võtta?

Fr. Nineve.

Varia.

Käesoleva aasta lõpul möödub 25 aastat Helsingis ilmuva „Historiallinen Aikakauskirja“ asutamisest. Juhime sel puhul oma lugejate tähelepanu sellele väärtuslikule ajakirjale, mille tellimine praegu on võimaldatud meie ajakirja toimetuse vahetlilusel.

„Historiallinen Aikakauskirja“ on sellest väiksest ajakirjast, millisena see esines a. 1903, kasvanud Soome ajaloolise kirjanduse tähtsamaks perioodiliseks esindajaks ja on eriti praeguse peatoimetaja prof. U. L. Lehtose energilisel juhatusel väga arenenud nii kvantitatiivselt kui ka, võib olla, kvalitatiivselt. Ka Eesti lugejatele võib see pakkuda väärtuslikku materjali, sisaldades sageli artikleid, mis kas kaudselt või otseselt puudutavad Eesti ajalugu. Nii on näituseks viimaste aastate jooksul ajakirjas ilmunud mitmed tähtsad artiklid dr. Arvi Korhose sulest, mis otsekohe ja tähtsal viisil puudutavad Eesti ajalugu, nagu näit. „Viron historiatutkimuksen tehtävistä“ (1919), „Viron vapaista talonpojista“ (1923) j. t. Neid artikleid, mis kaudselt puudutavad Eesti või teiste Balti riikide ajalugu, on terve hulk; selles ühenduses ei saa me neid loendada.

„Historiallinen Aikakauskirja“, millest ilmub aastas neli numbrit, sisaldab harilikult igas numbris ühe või kaks pikemat artiklit Soome või üldise ajaloo kohta, millistel artiklitel ikka on teaduslik väärtus. Need artiklid on mõnikord koguni pikad, kuni 40–50 lehekülge, ja moodustavad siis iseseisvad uurimused. Juhime näituseks tähelepanu ühele läinud aastal ilmunud artiklile, mis puudutas esimest ristsõjakäiku Soome maale 1150-dail aastail, vaadeldes täiesti uutelt seisukohtadelt probleemi, mida on küll väga palju harutatud, kuid mis ka on kõige raskemini otsustatavaid probleeme Soome ajaloos.

Väärtusliku osa ajakirja sisust moodustavad selles äratrükitud dokumendid, kas pikemad või lühemad, mis puudutavad Soome ajalugu. Sageli tuuakse need dokumendid tõlgitult, aga sageli ka algkeelse ning paralleelselt tõlgitult. Meie ei taha siinkohal otsustada, kui võrra tarvilik peaks olema dokumentide tõlkimine teaduslikus ajakirjas, kuid igatahes kergendab see dokumentide kättesaamist ja ärakasutamist ka laiemale ringkonnile.

Iseäranis väärtusliku osa moodustavad meie arvates nimetatud ajakirjas ülevaadet ja arvustused, millele on pühendatud tähelepanuäratav osa selle tekstist. Peab mõnna, et nad on tänuvärselt mitmekülgsed. Vaatlemisele ei tule ainult Soome ja Põhjamaade ajaloo kohta käivad teaduslikud tööd, vaid väga sageli ka vastavad teaduslikud tööd üldise ajaloo alalt kui ka, mis eriti tähelepanuväärt, tööd ajaloo abiteaduste, nagu arkeoloogia, etnograafia, etnoloogia, rahvaluule jne. alalt. See mitmekülgsus, mis on iseloomustanud nimetatud ajakirja vähemalt prof. Lehtose toimetuse ajal, on teadagi olnud väga tähtis ajaloolise hariduse levitamise mõttes Soome maal. See asjaolu, et ei ole pühendatud tähelepanu ainult kodumaa ja Põhjamaade ajaloole, millisel alal ilmuvad teosed on kõige kergemini kättesaadavad, on olnud eriti tähtis

seepärast, et just need tööd, mis ilmuvad kaugemal olevail mail või harilikele ajaloolasile enam-vähem võõrail teadusealadel, on ikkagi raskemini kättesaadavad ja jäävad kergesti tundmatuiks

Arvustuste ja ülevaadete kõrval sisaldab harilikult iga „Historiallinen Aikakauskirja“ number suure hulga vähemaid märkusi ajalooteaduse erialadelt, teateid kavatsetud üritustest ajalooteaduse alal, isiklikke teateid ajaloolastest j. t. Sellele, kellel ei ole aega laiemaid teoseid ja artikleid lugeda ja kes ainult mõne silmapilgu saab ohverdada niisugustele asjadele, on see osa nimetatud ajakirjast väga taretulnud. Ongi osutunud, et seda märkuste osa, mis meie „Ajaloolises Ajakirjas“ käib *V a r i a* nime all, võrdlemisi palju loetakse.

Nagu mainitud, võib „Historiallist Aikakauskirja“ tellida meie toimetuse kaudu. Aastakäik maksab 50 Soome marka.

A R. C.

*

Hans Kruus, Eesti ajaloo lugemik II. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt 1561.—1721. a. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 160 lk., Tartus 1926.

Läinud aastal ilmunud mag. H. Kruusi „Eesti ajaloo lugemiku“ teine osa on koostatud samade metoodiliste ja ajalooteaduslike põhimõtete järgi kui selle teose ennemini ilmunud esimene osa, mis „Ajaloolises Ajakirjas“ juba on kõne all olnud. Käesolev köide pakub katkeid allikaist meie kodumaa ajaloo kohta, alates orduriigi kokkuvarisemisest kuni Baltinaa Vene riigi alla saamiseni. Selle materjal on valitud õieti hästi ja suuremate kaalutluste järel, kusjuures, samuti kui esimeseski köites, on silmas peetud eriti Eesti rahva seisukorra valgustamist pakutavate allikatkendite abil. Nii annab see lugemiku osa Poola ja Rootsi aja kohta mitmekülge ja kujuka pildi. Ainult tuleb kahetseda, et ruumi nappus autorit on sundinud mõndagi õieti huvitavat dokumenti esitama tunduvalt kärbitud kujul. Näit. katkestatakse (lk. 107) Liivi rüütelkonna vastus mõisate tagastamise nõudele enne, kui oleksid toodud kõik tähtsamad ja olulisemad aadli poolt esitatud vastuväited. Vakuraamatu formularist on antud (lk. 114) ainult esimene pool, kuna puudub teine pool, nimelt talude inventari formular, mis oleks olnud vajaline asja kohta igakülge pildi saamiseks. Liivi agraarmäärusest a. 1688 on esitatud (lk. 110—113) ainult mõned tähtsamad paragrahvid ja needki osalt ümberjutustuses. Puuduvad mitmed õieti iseloomustavad kohad, näit. § 57, mis käsitleb koolimaju ja koolmeistri maid Viimasest on seda enam kahju, et XVII sajandi teise poole kooliolud m. s. ka Forseliuse tegevus, ei ole lugemikus leidnud käsitlemist. Ka tuleb kahetseda, et Karl XI ajal ettevetatud Suure Maarevisjoni ajal maksmapandud Rootsi adramaa mõiste, mis meie agraarajaloos hiljeminiigi etendab tähtsat osa, ei ole küllalisel määral selgitatud lugemikus leiduvate katkendite kaudu.

Katkendele juurdelisatud seletusis, mis üldiselt on hästi koostatud, oleks samuti mõnel puhul soovinud näha suuremat üksikasjalisust. Nil piirdub autor sissejuhatavais märkuis teatava olukorra üldjoonelise valgustamisega ega anna tavaliselt seletusi tekstis esinevate konkreetsete juhtude, asutiste või terminite kohta. Šäärane lünk lugemikus on seda ebakohasem, et koolide kõrval võivad lugemikku oma edasiharimise huvides kasutada paljud vähema ajaloolise ettevalmistusega isikud, kel raske täiendavaid seletusi mujalt hankida. Näit. ei leia me selgitust ei Norrköpingi otsuse kohta, millest räägitakse lk. 85, ega kuulsa Ljungby resolutsiooni kohta 10. maist 1678, millest jutt lk. 108. Lugemiku esimeses osas leidsid ululoolised teated kasutatud kroonikate autorite kohta, kuna teises osas esmakordselt esineva krooniku Chr. Kelchi suhtes sääraseid andmeid pole toodud.

Lühenduste, märkide ja teiste välise korra vahendite tarvitamises ei ole autor tarvilikul määral järjekindel. Ta tähendab näit. lk. 160, et väljajätet tekstis on märgitud mõttepunktidega; kuid enamal jaol juhtudel jätab ta lühemad väljajätet hoopis ära tähendamata. Näit. on lk. 127 ilma tähendamata välja jäetud lauses: „eriti tuleb selle järele valvata, et keegi talupoeg oma maad teisele edasi ei rendiks“, sõnad: „oder auf einige Art zur Abnutzung überlasse (B u d d e n b r o c k , Sammlung der Gesetze II, lk. 1214); lk. 156 on lauses „jätakse alles, hoitakse ja kaitsakse nende (seniste) . . . privileegide . . . juures“ välja jäetud sõnad „beständig und unverrückt“ (vt. Schirren, Capitulationen . . . , lk. 115) jne. Kui tsiteeritav katkend koostub numereeritud paragrahvidest, siis ei muuda autor mõne paragrahvi väljajätu korral harilikult mitte nende algtekstis leiduvat numeratsiooni (vrld. näit. lk. 110—113, 151—153); lk. 85 teeb ta

seada aga siiski, jättes § 11 ja § 12 vahel ühe algteksti paragrahvi välja, ilma et ta seda väljajätu kuidagi ära tähendaks või järgnevat paragrahvi numeratsioonis selle väljajätuga arvestaks (vt. B u n g e, Archiv, VII, lk. 310). Täielikku selgust pole autoril ka klambrite tarvitamise. Tema seletuse järgi lk. 160 esinevat kantklambrites teksti vastava osa ümberjutustus, lihtklambrites aga olevat sõnad, mis tõlkimisel täiendamiseks ja selgitamiseks juurde lisatud. Kuid et lihtklambreid tarvitatakse ka nende lauseosade eraldamiseks, mis algupäraseks tekstis esinevad lihtklambreis, on asja nii olles lugejal täiesti võimata aru saada, millal lihtklambreis esinevad sõnad kuuluvad lugemiku autorile ja millal nad moodustavad algupärase teksti osa. Mõnikord on lihtklambrite vahele asetatud mõni originaalse teksti osa, mis algupärandis üldse pole klambrite eraldatud (vt. näit. lk. 122). Hoopis isesuguse juhuga on meil tegemist lk. 124, kus klambrites esinev sõna ei kuulu ei autorile ega algupärasele tekstile, vaid moodustab teksti väljaandja Buddenbrocki selgitava märkuse. Nimelt tõlgitakse seal sõnad „... dadurch Anlass gegeben oder genommen wird, sich der Füllerey (Trunkenheit) zu ergeben“ järgmiselt: „millega põhjustatakse neil andumist lakkumisele (purjutamisele)“, kuna ometi Buddenbrocki kogus (op. cit., lk. 1153) esinevast tekstist selgesti näha, et klambrites erilises šriftis toodud sõna on väljaandja lisandus. Sellena poleks seda üldse vaja olnud tõlkida. Täpsuse huvides oleks autor klambrite tarvitamises pidanud käima kindlamate reeglite järgi ja kahe klambriteligi asemel tarvitama kolme või nelja liiki, mis oleks võimaldanud mitmekesisemat nüansseerimist.

Ka autori poolt tarvitatava terminoloogia kohta võiks teha mõningaid märkusi. „Vorkauferei“ tõlgib ta (lk. 83) „ülesostmine; parem oleks olnud kas „eesost“ või „eestost“. „Fließgrund“ on (lk. 113) tõlgitud „kivine põhi“; õigem oleks „paasikune põhi“. „Nahrung“ (bürgerliche) on (lk. 58) tõlgitud „ülespidamine“, kuna kohasem oleks olnud „peatoidus“. Samuti ei saa õnnestunuks pidada „Absolutionsformulari“ tõlget sõnadega „pattude andeksandmise sedel“ (lk. 52). Mõnikord on üks ja seesama termin eri kohtades erikujuliselt edasi antud. Sõna „Burgerrecht“, mis tähendab linnaõigust, tõlgib autor kord (lk. 85) sõnaga „lossikohus“, samal leheküljel aga mõni rida allam sõnaga „linnakohus“. „Ritterschaft und Landschaft“, s. t. rüütelkond ja maiskond, esineb kord (lk. 47) kujul „rüütel- ja maakond“, kord (lk. 61) kujul „maa ja rüütelkond“, kord (lk. 107) kujul „rüütelkond ja maakogu“. „Schragen“ tõlgitakse lk. 58 sõnaga „sraag“, järgmisel leheküljel aga sõnaga „skraa“. „Altermann“ tõlgitakse lk. 74 ja mujal sõnaga „(gilidi) vanamees“, „Ältester“ sõnaga „vanem“; lk. 156 aga tarvitatakse „Altermanni“ jaoks sõna „olderman“ ja „Ältester“ jaoks juba sõna „vanem“! „Gewohnheit“ tõlgitakse lk. 151 sõnaga „kombeõigus“, lk. 156 aga täpsalt samasuguses ühenduses sõnaga „pruugid“. „(die Religion) exerciren“ on lk. 151 tõlgitud sõnaga „tunnistada“, lk. 157 sõnaga „õpetada“, milline tõlge pole kummalgi korral täppis. Sõna „Amtmann“ tõlgitakse kord „mõisavalitseja“, kord „kubjas“, kord „ametnik“, ilma et vastav kontekst igakord just säärast erisugust tõlget näiks nõudvat. Lk. 8 tõlgitakse „Amptleute“ sõnaga „mõisavalitsejad“, lk. 65 sõnad „Haupt- und Amptleute“ — „valitsejad ja ametnikud“, lk. 81 sõnad „Arrendatoren, vorwalter, ambtleite“ — „rentnikud, valitsejad ja kupjad“, samal leheküljel aga sõnad „verwaltere, Arrendatores, ambtleute“ — „valitsejad, rentnikud ja ametnikud“, kuna lk. 111 on „Amtmanns-Küllmiten“ tõlgitud sõnadega „kupja-küllmitud“.

Oigu siinkohal nimetatud ka mõned selles töös leiduvaist segavamaist trükivigadest. Lk. 19 esinevad sõnad: „oli üks küla . . . kaitstud“; peab olema loomulikult: „üks külg“ (eine frye syde, *Script. rer. Liv.* II, lk. 112). Lk. 34 on sõnad: „vnde mehr vorderes vnde beschüttinge in dersüligen Vestinge hadden, also de Buren vp dem Lande“ (ibid., lk. 143) esitatud tõlkes järgmiselt: „... selles kindluses enam kaitset oli kui talupoegade maal“, kuna ilmselt peab olema „... talupoegade maal“. Trükivigade hulka tuleb arvata vist ka järgmine kurioosum lk. 57: „14. veebruaril lubas kogukond . . . 6000-taalrilisest maksust 100 penni 14 päeva jooksul kokku tuua“. Tõepoolest on siin aga jutt s a j a n d a p e n n i või 10%-lisest maksust.

Mõnes kohas esineb liig vaba tõlge, mis kõiki mõttevarjundeid edasi ei anna. Lk. 14 on „perturbatores patriae“ tõlgitud „isamaa rüüstajad“, lk. 49 on „Bürger und Bürgerinnen“ tõlgitud „kodanikud ja perenaised“ (*sic!*), lk. 37 räägitakse, et toomkiriku võlvid olevat venelaste poolt purustatud, kuna algtekst kõneleb ainult reostamisest (*fofnix a Moscisc faedatus*, P o s s e v i n u s, *Livoniae Commentarius*, lk. 23), lk. 140 on „Patent zu einem General-Aufbot“ tõlgitud sõnadega „üldine üleskutse“, lk. 84 räägitakse „korratu asjaajamise“ („liederliche proceduren“, B u n g e, Archiv VII, lk. 308)

asemel „liiderlikkudest toimingutest“, mis Eesti keeles tähendavad hoopis midagi teist, kui see, mida algtekstis mõeldud.

Lõpuks leidub „Eesti ajaloo lugemiku“ teises osas mõningaid otseseid vigu ja eksimusi. Esitagem ka neist mõne näite. Lk. 37 on *Augustana confusio* (Possevinus, op. cit., lk. 22) ära vahetatud *Augustana confessio* vastu. Lk. 39 on sõnad „gl'incoli sono tanto devoti“ tõlgitud: „elanikud on nii andlikud“, kuna konteksti järgi otsustades ilmselt oleks pidanud olema „jumalakartlikud“. „Königliche Liberalität“ tuleb lk. 67 tõlkida: „kuninglik heldus“, mitte „kuninglik vabameelsus“. Lk. 46 on sõnad „Pauren dero von Adel als wohl andere allhie im Lande mögen frei sein“ ekslikult tõlgitud „... võiks talupojad, nagu teisedki igal pool maal, aadlast vabad olla“, kuna peaks olema: „võiks nii aadlite kuuluvad kui ka teised talupojad siin maal vabad olla“. Lk. 36–37 on lause „*nec deinde prohibitum est, quominus inter ceteras Livoniae constitutiones Cracoviae ... ederentur*“ (Possevinus, op. cit., lk. 22) tõlgitud järgmiselt: „ja pärast pole keelatud *constitutiones Livoniae*“, mis pealegi trükitud Krakovis“, kuna peaks olema: „... pole takistatud seda, et muuseas Krakovis mitte poleks välja antud *Livoniae constitutiones*“. Lk. 60 on sõnad „oder wollt ihr den kleinen Zoll nicht, so greift so tief in den Beutel, dass ich wegen der Garnison geholfen werde“ tõlgitud hoopis segaselt: „ei taha teie väikest tolli, siis puutub see nii sügavasse kausse, et ma pean garnisoni pärast aitama“. Loomulikult oleks pidanud selle koha tõlkima järgmiselt: „või kui teie ei taha väikest tolli, siis pistke käed nii sügavasse oma kausse (ja andke sularaha), et ma garnisoni suhtes (teilt ometi mingisugust) abi saaksin“. Lk. 85 kõneldakse korratustest kohtu alal, kusjuures mõnikord „pooled, kes Harju ja Viru seadustele alluvad, ei kuulu lossikohtu alla, siiski on sinna kutsutud, kuna teised Norrköpingi otsuse põhjal kutsutakse kuningl. maa-kohtu ette“. Originaalis räägitakse aga: „und *vice versa* andere nach Norrköpings beschluss begütterte fürs Königl. Landtg Citiret“ (vt. Bunge, Archiv, VII, lk. 309), mis tähendab: „ja, vastupidi, teised, kes alluvad Norrköpingi otsustele, (nende otsuste vastu) kutsutakse kuningliku maa-kohtu ette“. Lk. 139 on lause: „Leute von teutscher oder schwedischer Nation, die sie erhascheten ... schleppeten sie gefangen hinweg“ (K. elch, Lief. Hfst. Continuation, lk. 134) lausa ekslikult tõlgitud järgmiselt: „Sakslasi ja rootslasi, keda nad vihkasid ... võtsid nad mõeldamises kinni“. Lk. 74 räägitakse, et gildi vanemad ja vanamehed ei olevat tahtnud vastastikku teineteise laste varrudel tantsida; seepärast lepitud suure vaidluse järel lõpuks kokku, et nad vastastikku oma poegade ja tütarde pulmadest pidavat tantsima. Originaalis pole aga säärasest varrude ja pulmade vastuseadmisest jälgegi: seal räägitakse ainult pulmadest (vt. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, III, lk. 204).

Nagu eelöeldust näha, leidub „Eesti Ajaloo Lugemiku“ teises osas suure ruttamise järgi, mis tööle kasuks ei ole tulnud. Sellest on seda enam kahju, et ka käesolev kõide hoolimata loendatud puudustist sisaldab hulga esmajärgulise pedagoogilise tähtsusega ajaloolist allikmaterjali, mida meie kesk- ja algkoolides võib ajaloo õpetamisel heade tagajärgedega kasutada. Loodame, et autor järgnevas, kolmandas, lugemiku osas õiendab teise kõite tähtsamad eksimused, vähemalt neis osis, mis tunduvalt muudavad algupärase teksti mõtet.

P. T.

*

Tänavu sügisel ilmus „Looduse“ kirjastusel mag. Hans Kruusi teose „Eesti ajalugu kõige uuemal ajal“ esimene osa, mis moodustab meie uuema ajaloo süstemaatilise ülevaate XIX sajandil kuni ärkamisajani. Kruusi teos on määratud eestkätt õpperaamatuks keskkoolidele, ja see asjaolu on ka tinginud aine käsitlemise ulatuse ning laadi.

Kuid see teos tahab samal ajal olla ka õppevahendiks täiskasvanuile, võimaldades neile eneseharimist Eesti uuema ajaloo alal. Sellega oleks siis mainitud töö lõuna avar ja lai tegelik ülesanne.

Meie ajalooõpetajad ja haritud seltskond on juba ammu oodanud säärase sisuga ja laadiga Eesti ajaloo ülevaadet, eriti uuema aja kohta. Kõik, mis sellesarnased ja -laadilised tööd on seni pakkuda suutnud, on olnud väärtuselt võrdlemisi tähtsusetu. Teos, mis meie uuema ajaloo käsitlemisega tegemist teinud, on olnud kas lühikesed, fragmentaarsed või ka oma sisult puudulikud.

Willem Reimani poolt Dr. K. O. Lindequisti „Üleüldise ajaloo“ eestikeelse tõlke jaoks kirjutatud ja 1920. a. iseseisva raamatuna („Eesti ajalugu“) ilmunud

Eesti ajaloo ülevaate viimased osad on tsenori surve tõttu eriti kokkupressitud kirjutatud ja pealegi mõeldud teise teose täiendavate peatükkidena, mitte aga süstemaatilise ja tervikulise käsitlusena. Kõik muu, nagu algkooli Eesti ajaloo õpperaamatud ja ülevaated käsiraamatuis, ei saa samuti tulla siin arvesse. Üldse kannatab kõik, mis seni selles suunas tehtud, süsteemi ja põhjalikkuse puuduse all.

Ka saksakeelset Balti üldajalood käsitlevad mainitud ajajärku liiga puudulikult ja katkendiliselt; pealegi ei ole neis küllalisel määral silmas peetud Eesti rahva ajalugu ja samuti kannatab aine käsitlus neis töis objektiivsuse puudumise all.

Seda suurt puudust meie uuema ajaloo ajakohase, selge ja süstemaatilise käsitluse suhtes on nüüd hra Kruus oma äsja ilmunud teosega parandada katsunud. Selle töö ajaline piir langeb kokku pärisorjuse lõpu ja teoorjuse ajaga. Loomulikult viisil moodustab siis agraar-olukordade ja agraar-seadusandluse käsitlemine teose peatüesande. Kruus, kes kodu on käsitledava ajajärgu agraarolukordi ja seadusandlust puutuvas mõõduandvas kirjanduses, on oma ülesandega hästi valmis saanud. Agraarolude ja seadlusandluse kõrval on silmas peetud ka kooli-, kiriku-, omavalitsuse-, linnade- j. t. olusid. XIX sajandi agraarolude, agraar-seadusandluse, kooli ja kirikuolude, administratsiooni, maomavalitsuse, kohtu- ja politseikorralduste parema arusaamise hõlbustamiseks on autor annud kokkuvõtliku ülevaate samadest oludest XVIII sajandil, mis asjaolu muidugi aitab tõsta teose väärtust.

Teose kirjutamisel on silmas peetud väljapaistvamaid uurimusi meie ajaloo alalt; ka on tööle kasuks olnud autori enese eriuurimused XIX sajandi esimese poole ajaloos. Aine käsitlemisel on peaarhik pandud olulisele, vältides üleliigselt mälu koormavaid üksikasju. Sellest on käsitluse selgus aina võitnud.

Sisuliselt on raske teosele, uurimistöö praegust tasapinda arvestades, etteheiteid teha. Muidugi võivad süvenevad uurimised mõnesuguseid uusi seisukohti esile tuua, kuid nendega arvestamine on tulevaste sellelaadiliste ülevaadete ülesanne. — Siinseal puutuvad silma võrdlemisi tähtsusetud eksimused, mis aga ei kahanda teose üldväärtust. Nii võib seda julgesti soovitada õppijale keskkoolis, algavaile ajaloo üliõpilastele, kui ka kõigile neile, kes üldse soovivad täiendada oma teadmisi Eesti uuemas ajaloos. H. S.

*

Juhime käesolevaga oma lugejate tähelepanu tööle, mis huvitaval viisil valgustab vastureformatsiooni ajajärku Baltimaail, nimelt prof. Georg Lühri teosele „Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578—1798“ (*Monumenta Historiae Warmiensis*, Braunsberg 1925—1926). Teatavasti tehti Baltimaail kihutustööd puhastatud õpetuse vastu samasuguse hooga kui Soomes ja Rootsiski, milline töö muutus eriti tagajärjerrikkaks selle järel, kui jesuiitide paater Antonio Possevino hakkas seda Põhjamais korraldama. Braunsbergi kolleegiumi kujunes õppeasutises, kuhu koondati õpilasi kõigilt Põhjamailt. Hakati nii Riias kui ka Tartus üleväl pidama jesuiitide kolleegiume väljaõpetatud jõudude abil ja võidi märgata, et vastureformatsioon õnnelikkude poliitiliste eelduste valitsedes ajas oma juuri ikka sügavamale. Seda usulist võitlust on kujutanud oma tuntud töis Theiner ja Ros-towski, Soome suhtes aga esijoones Leinberg ja Biaudet.

Nüüd väljaantud Braunsbergi õpetajateseminaril õpilaste nimestikkudest on täpsalt näha, kuipalju õpilasi on selles õppeasutises olnud. Ainult endistest Balti provintsidest (Kuramaa ühes arvatud) pärit olevate õpilaste arv on tõusnud umbes sajani; suurem osa neist kuulub loomulikult ajajärku, mil need provintsid oma suuremas osas veel polnud Rootsi võimu alla langenud, s. t. enne 1625. aastat. Braunsbergi kolleegiumi jüngrite hulgas leiame ka tuttava Michael Sommeri, kellele oli ülesandeks tehtud Eesti keeles mõned õpperaamatud kirjutada — juba XVI sajandi lõpul. Martiklist võib näha, et ta oli Eestimaail pärit (Esto), et ta 1565. aasta juulikuus sisse kirjutati nimetatud kolleegiumi nimestikku ja siis saadeti propagandatööle Tartu, kus ta, nagu matriklis kirjutatakse, „*magno adiumento fuit nostris in libris in Esthoniā linguā vertendis et concionibus exponendis*“ (oli suureks abiks meie inimestele raamatute tõlgitsemisel Eesti keelde ja jutluste pidamisel). Soome uurija Biaudet on arvamisel olnud, et Sommer võiks soomlane olla (vrld. Historialinen Arkisto, XIX, 1), kuid see arvamine ei leia käesolevas mainitud andmeist küll mitte toetust.

A. R. C.

*

The Cambridge Ancient history. Edited by J. B. Bury †, S. A. Cook, F. E. Adcock. Vol. IV, 1926, XXIII + 698 lk.; vol. V, 1927, XXII + 554 lk.; vol. VI, 1927, XXIII + 646 lk., Cambridge. Kokku 86 shill.

„Ajaloolise Ajakirja“ eelmises aastakäigus (lk. 37) oli juhitud tähelepanu CAH III köitele (vrldl. samuti Aj. Aj. 1923, lk. 158 ja 1924, lk. 158), mis Vana ajaloo esituse üle viis juba Kreeka ajalukku. Vahepeal ilmunud IV ja V köites omab Kreeka ajaloo esitus, nagu see ka loomulik, kesksel kohta, kuna VI köide on pühendatud Makedoonia ajajärgule.

Neljandas köites, mille üksikud peatükid on ära jaotatud neljateistkümne eriteadlase vahel, asub esituse keskuses kokkupõrge Persia ja Kreekamaa vahel, kusjuures selgitatakse need ajaloolised eeldused, mis kokkupõrkele viisid. Selleks jälgitakse esimeses peatükis Persia ajalugu, iseloomustatakse selle idariigi kultuurilist aspekti ja näidatakse, kuidas suurkuninga tähelepanu paratamatult ikka rohkem ja rohkem koondub läände. Teine peatükk ja järgmised tutvustavad meid seevastu Ateena ja teiste Kreeka linnriikide ajalooga VI sajandil e. Kr. See osa tundub käesolevas köites väga huvitav, sest selle autori, Adcocki, esitus Ateena tõusust, algades Soloni reformega kuni demokraatliku riigikorra väljakujunemiseni V sajandi aluks on tõepoolest hea nii eruditsioonilt kui ajaloolise perspektiivi selgusel. Sõjalise kokkupõrke enda kirjeldus, mis antud peatükkides VIII—X, on samuti üldiselt hea, kuid paiguti vast liig üksikuurimustesse kalduv, mis ei sobi hästi CAH üldiseloomuga. Tähelepanu väärib asjaolu, et selle osa autor — Munro — Maratoni lahingu paigutab aastase 491, tähendab, dateerib selle aasta võrra varem, kui harilikult dateeritakse. Persia sõdade ajaloole seltsib edaspidises esituses kokkupõrge Kartaago ja Sitsiilia vahel läänes, kusjuures esitusse kaasa tõmmatakse ka Itaalia etruskide ajaloo ulatuses. Köite lõpupeatükkides antakse viimati asjatundlikud ülevaated Kreeka varase kirjanduse, usu, filosoofia ja kunsti üle.

V köide on pühendatud täielikult Kreekamaale, eeskätt Ateena ajaloole a. 478—401. Seega omab see köide ühtlast teemi ja autorite (arvult üheksa) püüe on olnud seda ühtlust, kollektiivsest esitusest hoolimata, võimalikult konsekventselt läbi viia. Sissejuhatusena esitatakse asjatundlik ja hästi fundeeritud ülevaade Ateena ühiskondlik-majanduslikust seisukorrast V sajandil, mis juhib lugeja tolle tõsielu tingimusesse, milles Ateena saavutas oma hiilgavad võidud kultuurilisel ja poliitilisel alal. Järgneb Ateena poliitilise tõusu käsitlus, mille kehastajaks oli esimene mereliit. Sellele Periklese hiilgeaja esitusele seltsib peatükk Ateena draamast, tollest tähtsamast saavutusest, mille Ateena on püüdanud maailma kirjandusele. Me siirdume edaspidises esituses kolmekümneaastasele rahuajajärgule, milles Ateena poliitika taotleb leida *modus vivendi*'t, vaatamata tõsiasi jaoks saanud riikidevahelisele dualismile, ning ühtlasi loob oma välise hiilguse. Ning siis loeme Peloponnesose sõja kirjelduses nimetatud dualismi lahendust, toda tragöödiat, millega lõpeb V sajandi ajalugu. Ometi püsis Ateena nüüdki intellektuaalse elu keskusena ja selle elu iseloomustuse annab peatükk Sokratesest ja sofistide liikumisest. Kuid V sajand oli ka tähtis seega, et temasse langeb Kreeka suurimate ajaloolaste, Herodotose ja Thukydidese tegevus. Nõnda moodustab see tegevus samuti ühe iseseisva peatüki sisu. Lõpupeatükk annab ülevaate Kreeka skulptuuri ja arhitektuuri arengust V sajandil. Üldiselt tuleb konstateerida, et ka V köide asub CAH'le omasel kõrgel teaduslikul tasapinnal — iseäranis hea on Ameerika õpetlase Fergusoni käsitlus Peloponnesose sõjast — ning isegi ületab teised köited oma esituse tervikulisema muljega.

Asja ilmunud VI köide, millega nende ridade kirjutajal pole kahjuks veel võimalik olnud tutvuda täies ulatuses, omab sisuna Makedoonia tõusuaega, mis viib Kreekamaa ühinemisele Makedoonia monarhistliku võimu all ja seetõttu lääne võidukale sõjalisele ettevõttele itta, mille tagajärjeks osutub samuti lääne kultuuriline võit ida üle. Nagu teisteski köidetes ei puudu ka käesolevas vastavad peatükid üldkultuuriliste teemide kohta. Neist tuleks mainida Kreeka filosoofiat, kirjandust ja kujutatavat kunsti, mis üksikute eriteadlaste käsitlud, kuigi vast mõnikord liig kokkusuuratult, nagu näit. Platoni filosoofia, ja viimati Kreeka riiklikku teooriat, mille tähelepandavaim areng langeb IV sajandisse.

Kõik kolm siin refereeritud CAH köidet sisaldavad peale teksti rea väärtuslikke kaarte ja plaane ning on väliselt sama hästi välja antud nagu eelmisedki.

P. B.

Henri Sée, *Les idées politiques en France au XVII siècle*, Paris 1923, 371 lk.

Tuntu Prantsuse agraarajaloo uurija Henri Sée on viimaseil aastail siirdunud uutele uurimisaladele, võttes tähelepaneliku vaatluse alla Prantsuse poliitiliste teooriate arengu uuemal ajal. Tema selles suunas juhitud huvide esimese tagajärjena ilmus a. 1920 teos poliitiliste ideede üle Prantsusmaal XVIII sajandil ja kolm aastat hiljemini ülalinimetatud töö, mis on pühendatud valgustuse ajale eelnenud ajajärgule ja jälgib Prantsuse poliitilise mõtte arenemiskäiku piiramatul absolutismi hiilgeajal. Sée väidab õigusega, et kunagi ei ole faktid omanud nii otsest mõju poliitilisele aatlemisele kui ajajärgul, mil lõplikult välja kujunesid absolutistlikud doktriinid. Viimased põlvnevad küll juba hilisemast keskajast ja saavad kindlama kuju XVI sajandil, eriti võitluses monarhomachide absolutismivaenulikkude õpetustega. Kuid alles XVII sajandil, mil Henri IV ja Richelieu jälle kindlustavad ususõdade ajajärgul kõikuma löödud kuningavõimu, hakkavad absolutistlikud riigiteooriad omandama ikka kategorilisemat ilmet. Sajandi esimese poole aatlejad, kuivõrra monarhistlik nende meelsus üldiselt ka ei olnud, tunnustavad veel mingisuguseid kuningavõimu siduvaid piire — alamate õigust teatavil juhtudel monarhile vastu hakata, monarhi kohust oma alamate hüvangu eest hoolitseda jne. Fronde'i rahutused XVII sajandi keskpaigu elustavad jälle absolutismivastase mõtte ja tekitavad rea teooriaid, millistes kaitstakse generaalstaatide ja parlamentide õigusi ning protesteeritakse monarhide võimuahnuse vastu. Kuid Louis XIV valitsemisajal maksvusele pääsenud absolutismi praktika, mis alguses lööb sádelema erakordses hiilguses, aitab jälle absolutistliku teooria võidule. Just sellele ajajärgule langebki absolutistlikkude riigiõpetuste kulminatsioonipunkt. Louis XIV enda kui ka Bossuet' ja mõne teise tema kaasaegse õpetusis jõuab see poliitilise teooria suund viimaste konsekventsideni: monarh samastatakse nüüd riigiga ja varustatakse piiramatul võimutáusega, millele laenatakse Pühast kirjast usuline sanktsioon, alamad minetavad ka teoreetiliselt kõik oma õigused valitseja vastu ja laskuvad täielikult valitsemisobjektide passiivsesse ossa.

Kuid just säarase süsteemi äärmused kutsuvad peagi ellu reaktsiooni tema vastu. Louis XIV valitsemisaja viimastel aastakümnetel ikka selgemini nähtavale tulevad absolutistliku valitsemissüsteemi puudused panevad oma otse katastroofiliste tagajärgedega poliitilise mõtte vastupidises suunas liikuma. Unistused vana seisusliku süsteemi juurde tagasipöördumisest põimuvad nüüd Saint-Simoni j. t. juures kõige mitmekesisemas kombinatsioones uute ideedega rahva suvereniteedist, individuaalsetest ja poliitilistest vabadustest, rahva õnnest ja üldisest hüvangust. Louis XIV káarrikas ja sõjakas välispoliitika, mis viis Prantsusmaa kuristikku áarele, kutsus loomuliku reaktsioonina esile püüded üldisele rahule ja vastumeelsuse sõdade vastu. Tárkav patsifism avaldub eriti kujukalt abt de Saint-Pierre'i õpetuses. Ka absolutismi-aja maksu- ja üldse majanduspoliitika kutsus enda vastu välja teravad arvustavad kallaletungimised. Vauban ja Boisguillebert paljastavad karitarvitusi ja puudusi rahvastiku maksustamises, nõuavad valitsejailt töötavate ja varasid loovate kihtide huvide arvestamist ja esitavad radikaalseid ettepanekuid olevate pahede kõrvaldamiseks. Lõpuks leiab see kriitiline suund Pierre Bayle'is endale väarrika esindaja, kes oma vaba vaimuga murrab seniste eelarvamiste raamid, avaldades määratu suurt mõju XVIII sajandi mõtteilmale ja tasandades teed valgustusaja kuulsale kirjanikele. Nii algab XVIII sajandi alul tugev reaktsioon valitsevate poliitiliste ja sotsiaalsete eluvormide vastu: poliitilised teooriad ei piirdu enam tõelikkuse kajastamisega, vaid püüavad seda ümber luua vastavalt mitmesugustele abstraktsetele ideaalidele. Selles asjaolus näeb Sée läheneva revolutsiooni tunnuseid, mis mõistuse nimel kummutab traditsioonides pühitsetud ja omal ajal poliitilise mõtte poolt õigustatud *ancien régime*'i.

Sáarane on kokkuvõttes selle hoogsalt kirjutatud töö sisu, milles leiame palju huvitavaid üksikasju ja tähelepanuváarsete andmeid Prantsuse poliitilise mõtte omapáraseilt arenguteilt.

P. T.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval aastal suurendatud kujul (15 trüki-poognat senise 10 asemel aastas) oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud; prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Kõpp, E. Laid, O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, dots. R. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. W. Süss, G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 240. marka aastas. Üksik number 70 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, 1/2 lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub detsembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. Järgmisi aastakäike on veel saada, 1923 aastakäik — à 160 marka, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 200 marka.